

„Wij zien alleen naar het inwendige
en niet naar het uitwendige”

De belijdenis en de feminisering van religie in Nederland

Masterscriptie ter afronding van de studie Geschiedenis aan de Universiteit van Leiden
Juni 2011

Naam: J.A. Logmans

Studentnummer: 0316296

Begeleider: Dr. H.J. Paul
Docent Algemene Geschiedenis, Instituut voor Geschiedenis, Faculteit der
Geesteswetenschappen aan de Universiteit Leiden

Tweede lezer: Prof. dr. H. te Velde
Hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis, Instituut voor Geschiedenis, Faculteit der
Geesteswetenschappen aan de Universiteit Leiden

*Afbeelding kaft: een bewerking van een belijdenisdocument van A.W. van Vredenburg uit 1842. Foto
Noord-Hollands Archief, Haarlem*

Inhoudsopgave

Inleiding	4
De feminisering van religie	5
De aantrekkingskracht van religie	7
De belijdenis en de feminiseringstheorie	9
Hoofdstuk 1 Dominee Liegmeijer en de geloofsrechters	11
1.1 De weg van het afleggen van belijdenis	12
1.2 De personen die belijdenis aflegden	13
1.3 Een nieuwe belijdenisdienst	15
1.4 De kerk en haar ideaal voor de maatschappij	17
1.5 De aannemingskwesitie in Sneek	21
1.6 De bevestigingskwesitie in Rotterdam	25
1.7 De belijdeniskwesitie	26
1.8 Conclusie	29
Hoofdstuk 2 Een schare van jeugdige, diep bewogen belijders	31
2.1 Beeldvorming van de belijdenis	31
2.2 Het jawoord van de belijdenis	35
2.3 De aanneming	37
2.4 De bevestiging	39
2.5 Na de belijdenis	43
2.6 Conclusie	50
Hoofdstuk 3 Geen struik wordt opeens een boom	52
3.1 Beeldvorming van de belijdenis	54
3.2 Het jawoord van de belijdenis	57
3.3 De aanneming	60
3.4 De bevestiging	61
3.5 Na de belijdenis	64
3.6 Conclusie	67
Conclusie	69
Bijlage	74
Bronnen	83

Inleiding

„Predikant. „Wel, Keetje, waarom hebt ge u ook niet opgegeven tot het doen uwer belijdenis?” Keetje. „Dominé, mijn hoed is niet te best en ik heb geen nieuwen.” Predikant. „O, kindlief, wij zien alleen naar het inwendige en niet naar het uitwendige.” Keetje. „Ja, Dominé, maar de voering is óók stuk.”¹

Wie belijdenis wilde gaan doen in de negentiende eeuw, moest zich daarvoor netjes kleden. Dat was niet alleen vanwege het belang dat werd gehecht aan zo'n kerkelijke rite, maar ook omdat de belijdenis een rite de passage was tussen de jeugdperiode en de volwassenheid. Keetje mocht toch belijdenis doen van de predikant, hoewel haar hoed er eigenlijk niet goed genoeg uitzag. Volgens deze predikant maakte dat niet uit. Het ging in de belijdenis met name om het „inwendige”, om het hart of het gemoed. Uitwendige rituelen waren belangrijk, maar de innerlijke intenties moesten toch de boventoon voeren, leek hij te zeggen. Ondanks de gulle uitnodiging van de predikant, haakte Keetje af. Haar hoed was immers ook aan de binnenzijde kapot. Ze begreep niet waar de predikant op doelde. Blijkbaar was er een onderscheid in de opvattingen van predikanten en die van gemeenteleden. Of misschien lag het onbegrip meer in het sekseverschil.

De krant *Nieuws van den dag* had in 1892 deze conversatie tussen Keetje en de predikant afgedrukt als een humoristische opvulling van de krantenkolommen. De feminiseringstheorie voor religie² kan met belijdenisbronnen als dit citaat inzicht geven in de feminisering van religie in de negentiende eeuw. In deze casestudy zal het doen van belijdenis in de Nederlandse Hervormde Kerk³ in de negentiende eeuw worden getoetst aan de feminiseringstheorie. (Hoe) is de feminiseringstheorie toe te passen op dit onderzoek naar de belijdenis? De belijdenis is daarvoor geschikt omdat het ritueel waarde had in het leven van gemeenteleden. Velen zagen het als een scharniermoment in hun leven. Verder namen veel leden deel aan het belijdenisritueel in vergelijking met andere protestantse rituelen. Dat versterkt de waarde van de resultaten van dit onderzoek. De verantwoording van de keuze om belijdenis af te leggen, maakt het mogelijk om de reikwijdte van de feminiseringstheorie te onderzoeken. Bovendien is de belijdenisrite nog nauwelijks onderzocht in de geschiedwetenschap. Ook de feminiseringstheorie is nog nauwelijks gebruikt in Nederland. Deze studie wil die historiografische leemte vullen.

¹ *Nieuws van den dag: kleine courant*, jaargang 19, nr. 37, 11 september 1892 (via <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010096838%3Amp021%3Ap003%3Aa0016>, geraadpleegd 28 april 2011).

² Een overzicht van de feminiseringstheorie geeft het artikel van T. van Osselaer & T. Buerman, 'Feminisation thesis: a survey of international historiography and a probing of Belgian grounds', in: *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, vol. 103 iss. 2 (2008) p. 1-31.

³ In het vervolg Hervormde Kerk genoemd.

De feminisering van religie

De feminiseringstheorie houdt in dat vrouwen kwantitatief en kwalitatief meer betrokken raakten bij religie. De theorie steunt op vier elementen: er is sprake van een feminisering van de geestelijke stand, van gelovigen en hun rituelen, van de aard van de religie en van religieuze spiritualiteit. De theorie wordt beperkt tot de negentiende eeuw en geldt voor het westerse christendom, zoals het rooms-katholicisme, het protestantisme en evangelische bewegingen in West-Europa en Noord-Amerika.

Vrouwen namen deel aan religieuze praktijken zoals het bezoeken van diensten, missen en bedevaartsoorden. Ook zetten vrouwen eigen ordes en genootschappen op en breidden ze hun activiteiten uit door vrijwilligerswerk of diaconale hulp.⁴ Met de verhoogde participatie in het religieuze leven wisten vrouwen deze ruimte ook te gebruiken voor een toenemend zelfbewustzijn.⁵ Deze uitleg van de these roept de vraag op hoe dat kan, omdat kerken werden geleid door mannen. Niet alleen vrouwelijkheid, maar ook mannelijkheid moet met deze theorie worden uitgelegd. Sommige kerken wilden vrouwen in hun zelfontplooiing steunen door ze administratieve, diaconale of missionaire taken te geven, door vrouwenordes toe te staan en door vrouwen te waarderen in hun grote rol in de ondersteuning van de man en de geloofsopvoeding van de kinderen.⁶

Het derde element van de feminiseringstheorie is dat de aard van religie vervrouwelijkte in de negentiende eeuw. Een rationele benadering van het geloof, die symbool staat voor mannelijkheid, veranderde in de nadruk op de liefde van God. Voor de Rooms-Katholieke Kerk in België zien historici dat terug in de populariteit van de Mariaverering, van bidprentjes en andere devotionele afbeeldingen, en van een androgyne verbeelding van Jezus.⁷

De spiritualiteit onderging volgens de theorie ook een proces van feminisering. Vroomheid werd een exclusief vrouwelijke aangelegenheid.⁸ Ook een meer emotionele beleving van het geloof kwam op in de negentiende eeuw. In de laatste tien jaar is de geschiedenis van emotie betrokken bij het genderonderzoek. Deze stroming ziet over het algemeen religie als een menselijke onderneming waarin emotie een sleutelrol speelt. Emotie is een culturele constructie, net als religie ingebed in het alledaagse leven van mensen.⁹

⁴ T. Buerman & T. van Osselaer, 'De feminisering van religie, past de internationale these binnen de Belgische context?' in: M. Demoor, L. Vandenbussche & G. Vandermassen (eds), *Verlagen van het Centrum voor Genderstudies – Ugent* vol. 16 (Gent 2007) p. 5-26 aldaar p. 11.

⁵ Van Osselaer & Buerman, 'Feminisation thesis', p. 19.

⁶ Idem, p. 21.

⁷ Idem, p. 2-4 en 7; Buerman & Van Osselaer, 'De feminisering van religie', p. 12.

⁸ Van Osselaer & Buerman, 'Feminisation thesis', p. 8.

⁹ J. Corrigan, 'Introduction: the study of religion and emotion', in: J. Corrigan (ed), *The Oxford Handbook of Religion and Emotion* (New York 2008) p. 3-13 aldaar p. 8.

De feminiseringstheorie voor religie mondt uit in de conclusie dat gaandeweg de negentiende eeuw een proces van verinnerlijking optrad, geldend voor zowel vrouwen als mannen. Het „inwendige” achtte men van groter belang dan het „uitwendige”. Het uiten van maatschappelijke deugden in het publieke domein werd ingewisseld voor het luisteren naar innerlijke intenties. Het milieu waarin kerkleden opgroeiden, bepaalde minder sterk hun maatschappelijke status. Onafhankelijkheid en kansen waren sleutelwoorden om de individuele subjectiviteit te laten ontplooiën. De feminiseringstheorie biedt mogelijkheden om de feminisering van religie te verhelderen. De theorie is opgesteld om zo ook inzicht te kunnen geven in sociale structuren in de maatschappij.

De feminiseringstheorie is internationaal onderzocht. Franse en Belgische historici hebben de feminisering van religie in de Rooms-Katholieke Kerk onderzocht. Duitse historici deden dat eveneens en hielden zich ook bezig met de feminisering van religie in piëtistische bewegingen. Met name Amerikaanse en Engelse historici hebben in protestantse en evangelische gemeenschappen feminisering onderzocht. In het Angelsaksische gebied in het bijzonder heeft de emotiegeschiedenis furore gemaakt en is dat onderzoek ingelijfd in het religieonderzoek en breder in de theorie van de feminisering. Emoties kunnen op verschillende manieren worden verbonden aan religie. Vreugde in God is een directe religieuze emotie. Hulpverlening aan anderen vanuit het geloof als inspiratiebron is een indirecte religieuze emotie. Emotie kan een lichamelijke uitwerking hebben en in gedrag tot uiting komen.¹⁰ In wetenschappelijke disciplines als antropologie, sociologie en geschiedenis probeert men vanuit die emoties conclusies te trekken over de reflectie op het individu, op de maatschappij en op symbolen of rituelen.¹¹ Met name het vergelijken is de sleutel tot het interpreteren van historische teksten over emotie. De woordenschat van historische personen om emoties te uiten, verklaart men door het zoeken naar synoniemen en antoniemen uit die tijd en plaats. Vergelijkend onderzoek biedt ook mogelijkheden om de ritualisering of de contextualisering van emotie te bestuderen.¹²

Onderdelen van de feminiseringstheorie komen terug in diverse publicaties van Nederlandse historici. Zo is onderzocht dat de scheidslijn tussen privé en politiek vervaagde in de tweede helft van de negentiende eeuw. De autobiografie van Abraham Kuiper, *Confidentie, schrijven aan den weled. Heer J. H. van der Linden* (1873), is daarvan een voorbeeld. Kuiper wist het volk te mobiliseren door zijn bevoegenheid die religieuze trekken vertoonde. De *Confidentie* biedt inzicht in die religieuze overtuiging in combinatie met politieke activiteiten.¹³ De warmhartige vertolking van religie was ook een motor voor diverse vrouwenbewegingen die morele hervormingen nastreefden. Een „toenemende gevoeligheid” in de omgang tussen mensen onderling kon volgens een historicus opkomen omdat

¹⁰ R.C. Roberts, 'Emotions research and religious experience', in: J. Corrigan (ed), *The Oxford Handbook*, p. 490-506 aldaar p. 492-496.

¹¹ O. Riis, L. Woodhead, *A sociology of religious emotion* (Oxford 2010) p. 218 en 222.

¹² Roberts, p. 497-499.

¹³ H. te Velde, *Stijlen van leiderschap, persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) p. 71-77.

economische welvaart de eerste levensbehoeften garandeerde. De protestantse ethiek weerspiegelde deze toegenomen emotionalisering.¹⁴ Het verlichte protestantisme was een „morality touched by emotion”.¹⁵ Verder is het schrijverschap van (piëtistische gereformeerde) vrouwen in de negentiende eeuw wel eens een poging genoemd om zichtbaar te worden in de samenleving.¹⁶

Zoals uit de voorgaande alinea blijkt, wordt religie wat betreft de negentiende eeuw met name bestudeerd in samenhang met andere, niet-kerkelijke verschijnselen. Verder zijn veel historische publicaties over kerk en religie toegespitst op herinneringsculturen zoals de receptie van historische momenten of personen. Het onderzoek naar religieuze vrouwen bestaat zo'n vijftien jaar. Het betreft vrouwen die hun vroomheid tentoonstelden door middel van intreding in religieuze gemeenschappen of door het schrijven van bekeringsverhalen. Ook de relatie tussen religie en psyche bij vrouwen krijgt aandacht in het wetenschappelijke onderzoek. In preken constateert men een toegenomen emotionalisering. Ook in kerkelijke rituelen als avondmaals- en begrafenispraktijken zijn verschuivingen waar te nemen.

De feminiseringstheorie wordt nauwelijks bij naam genoemd of volledig toegepast in boekpublicaties over religieuze thema's in Nederland. Een uitzondering is het nog lopende onderzoek van de Radboud Universiteit Nijmegen naar de feminiseringstheorie en het Nederlandse katholicisme in de twintigste eeuw.¹⁷ Veel studies zijn een specialisatie op allerlei deelgebieden van de feminiseringstheorie zoals hierboven is aangegeven. Het is de kracht van de feminiseringstheorie om al deze deelgebieden bij elkaar te brengen.¹⁸ De reikwijdte van de feminiseringstheorie is nog niet vastgesteld. Een heldere afbakening van historisch onderzoek vanuit de feminiseringstheorie is er daarom nog niet.

De aantrekkingskracht van religie

Vrouwen voelden zich in de negentiende eeuw sterker aangetrokken tot religie dan mannen. Dat blijkt uit man- en vrouwbeelden uit die eeuw. Aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw had men de opvatting dat de vrouw irrationeel, ordeloos, overmatig emotioneel, bijgelovig was en een hang naar histerie en godsdienstigheid had. Deze opsomming is terug te vinden

¹⁴ H. Hoekstra, *Het hart van de natie, morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005) p. 18 en 33.

¹⁵ Een citaat van kerkhistoricus A.J. Rasker uit 1981. In: Hoekstra, *Het hart van de natie*, p. 56.

¹⁶ Zie voor een overzicht M.A. Schenkeveld-van der Dussen, *Met en zonder lauwerkrans, schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850, van Anna Bijns tot Elise van Calcar, teksten met inleiding en commentaar* (Amsterdam 1997).

¹⁷ Het onderzoeksprogramma *Katholieke intellectuele voorhoedes, dragers van traditie en moderniteit (1900-2000)* staat onder leiding van M.E. Monteiro.

¹⁸ Ook de emotiegeschiedenis brengt een aantal disciplines bij elkaar. Roberts, 'Emotions research and religious experience', p. 502.

bij onder anderen de filosofen Jean-Jacques Rousseau en David Hume.¹⁹ Dit beeld van het karakter was gekanteld in de tweede helft van de negentiende eeuw. De vrouw werd de belichaming van deugdzaamheid, emotie, geduld, zelfopoffering, bescheidenheid, reinheid, huiselijkheid of moederlijke liefde. Ook in religie kreeg de vrouw een herwaardering. Het beeld van de vrouw als verleider en representant van slechtheid werd bijgesteld naar de vrouw als rolmodel voor opperste devotie en de eerste persoon om de religieuze opvoeding van de kinderen op zich te nemen.²⁰ Vrouwen werden in de negentiende eeuw een „hoeksteen” die het voortbestaan van religie garandeerde.²¹ Volgens historici bevestigt onder andere dit religieonderzoek dat de secularisatiethese moest worden bijgesteld.

Van mannen werd met name in de eerste helft van de negentiende eeuw verwacht moedig te zijn, dapper, rationeel, intelligent, besluitvaardig en maatschappelijk betrokken. Mannen konden die karaktereigenschappen pas echt ontplooien als ze een vrouw hadden die zijn deugdzaamheid en moed kon aanvuren, richting kon geven en zijn soms wat dierlijke neigingen tot woestheid, strengheid en gewelddadigheid kon beteugelen.²² Mannen hadden een publieke taak hoewel niet zonder inbreng van religie. Een tegenreactie om de mannelijkheid in religie weer terug te krijgen, bloeide op aan het begin van de twintigste eeuw. Van een vervrouwelijking van gedragskenmerken van mannen, is weinig bewijs, uitgezonderd waarschuwingen van de clerus tegen cafébezoek of sport.²³ Door middel van de feminiseringstheorie wordt geprobeerd om deze verschillen tussen man en vrouw niet alleen inzichtelijk te maken, maar ook te problematiseren.

Sommige historici en antropologen zetten zich aan een psychologisch onderzoek om de feminiseringstheorie te onderbouwen. Zo zou de vrouw door het ter wereld brengen van kinderen vaker de dood in de ogen kijken en daarom sterker gericht zijn op religie.²⁴ Feminisering was volgens anderen het gevolg van de paradigmawisseling in de geneeskunde en antropologie aan het eind van de achttiende eeuw. Het onderzoek in deze disciplines werd verbreed naar een afzonderlijk onderzoek over de man en de vrouw. In deze theorie van de seksepolarisatie werd de vrouw een natuurlijk wezen en de man een maatschappelijk wezen. Ook in de toen opkomende stroming, wel aangeduid als de theorie van de ‘separate spheres’, bedeelde men aan vrouwen andere taken toe dan aan mannen. Wat betreft religie hield dat in dat een gemeenschappelijke beleving van het geloof veranderde in een individuele en informele beleving.²⁵

¹⁹ C.C. Ford, *Divided houses, religion and gender in modern France* (Ithaca 2005) p. 18.

²⁰ Van Osselaer & Buerman, ‘Feminisation thesis’, p. 8.

²¹ Idem, p. 1 en 12.

²² L. Merish, *Sentimental materialism, gender, commodity culture, and nineteenth-century American literature* (Durham 2000) p. 62.

²³ Buerman & Van Osselaer, ‘De feminisering van religie’, p. 14 en 16.

²⁴ M. Raphael, ‘Gender’, in: J. Corrigan (ed), *The Oxford Handbook*, p. 181-199 aldaar p. 188. Volgens de Amerikaanse godsdienstsocioloog R. Stark werd de aantrekkingskracht van religie op vrouwen beïnvloed door hun hormonen. Buerman & Van Osselaer, ‘De feminisering van religie’, p. 20.

²⁵ Van Osselaer & Buerman, ‘Feminisation thesis’, p. 14-16.

Vrouwen waren voor hun zelfontplooiing meer gericht op de kerk, omdat de kerk hun positie meer waarborgde. Mannen hadden de kerk daarin minder nodig. Anderzijds was de opkomst van vrouwelijke gemeenschappen binnen de kerk een mogelijkheid om zich te ontworstelen aan de mannelijke suprematie in de kerk. Vrouwen konden op hun beurt de geestelijke stand ook weer beïnvloeden, bijvoorbeeld door contact via de biecht. Verder bood de kerk via de inzet in onderwijs en charitas vrouwen de kans om maatschappelijk actief te worden. Het gaf sociale status en zorgde voor stijging op de maatschappelijke ladder.²⁶ Andere historici voegden daaraan een economische en sociale verklaring toe: vrouwen hadden gaandeweg de negentiende eeuw meer mogelijkheden om financieel onafhankelijk te zijn en dus ook om hun eigen religieuze opvattingen uit te dragen. Mannen daarentegen waren vanwege hun maatschappelijke taken gevoeliger om kerkelijk af te haken.

De geloofsafval onder mannen had volgens sommige wetenschappers als oorzaak dat er in bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke Kerk of in de Anglicaanse Kerk minder mogelijkheden voor mannen waren om mee te doen met de kerk. De enige mogelijkheid was toetreding tot de stand van de geestelijkheid. Anderen nuanceerden die stelling. Ze signaleerden in de negentiende eeuw een politisering van religie, een verschijnsel dat vooral het werk van mannen is geweest. Zo hebben mannen wel degelijk vorm gegeven aan religie op de terreinen waarop ze actief waren.²⁷

De belijdenis en de feminiseringstheze

Het afleggen van belijdenis binnen de protestantse kerken paste binnen de kerkelijke stadia naar volwassenheid van hun leden. Die bestond uit vijf trappen: kinderdoop, catechisatie ofwel kerkelijk godsdienstonderwijs, een mate van verinnerlijking van de geloofsoverdracht, belijdenis doen en ten slotte avondmaal. Deze vijf onderdelen waren chronologisch geordend, uitgezonderd het proces van verinnerlijking. Belijdenis doen werd overwegend gezien als een sleutelmoment naar kerkelijke én maatschappelijke volwassenheid. Het paste in het rijtje belangrijke gebeurtenissen in het leven van mensen in de negentiende eeuw: geboorte, huwelijk en dood.²⁸

Het onderzoek wordt beperkt tot de Hervormde Kerk. Deze kerk was in de negentiende eeuw de grootste protestantse denominatie in Nederland.²⁹ De stromingen in deze kerk bieden voldoende

²⁶ Buerman & Van Osselaer, 'De feminisering van religie', p. 21-22.

²⁷ Idem, p. 16; Van Osselaer & Buerman, 'Feminisation thesis', p. 10.

²⁸ D.J. Bos, *In dienst van het Koninkrijk, beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) p. 59-69.

²⁹ In 1800 telde de kerk ongeveer 1,2 miljoen leden. In 1870 waren dat er ongeveer 2 miljoen en in 1900 zo'n 2,5 miljoen. De Nederlandse bevolking groeide van 1800 tot 1900 van 2,2 miljoen naar 5,1 miljoen mensen. Relatief gezien daalde het aantal hervormden in Nederland licht: van 55,5 procent in 1809 tot 48,9 procent in 1899. De daling is voornamelijk te wijten aan afsplitsingen van de kerk in 1834 en 1886. Zie H. Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900', in: J.G.S.J. van Maarseveen & P. K. Doorn (eds),

ruimte om verschillen in rolpatronen voor mannen en vrouwen inzichtelijk te maken. Het onderzoek begint vanaf 1816 en loopt door tot en met het eind van de negentiende eeuw. Het jaartal 1816 is een strikt jaartal, omdat de opstellers van de nieuwe kerkorde van de kerk sindsdien een publieke bevestigingsdienst gelastten. Bronnenmateriaal vanaf dat jaar biedt de mogelijkheid om de feminiseringstheorie te toetsen. Het onderzoek eindigt omstreeks 1900, omdat de theorie betrekking heeft op de negentiende eeuw.

Het eerste hoofdstuk biedt een inleiding over het doen van belijdenis in relatie tot de Hervormde Kerk in de negentiende eeuw. De verschillende strijdpunten rondom de belijdenisrite zijn gecentraliseerd in de casestudy van de hervormde gemeente Sneek, een gemeente waarover veel bronnen zijn nagelaten.

In het tweede hoofdstuk wordt onderzocht of en hoe de feminiseringstheorie is waar te nemen in de bronnen die de praktijk van belijdenis doen vastlegden: publicaties van theologen, predikanten, catecheten en anderen. Het hoofdstuk is opgebouwd volgens de chronologische volgorde van de belijdenisrituelen: het besluit om belijdenis te doen, het jawoord, de aanneming, de bevestiging en tot slot de periode na de bevestiging.

In het derde hoofdstuk wordt dezelfde lijn gevolgd als het vorige hoofdstuk, alleen het bronnenmateriaal verschilt. In dit hoofdstuk wordt de opinie rond belijdenis doen bij gemeenteleden voor het voetlicht gebracht. Bronnenmateriaal van de nieuwe leden, ouders en overige familieleden bepalen het onderzoek. De opbouw is hetzelfde als die van het vorige hoofdstuk.

In de conclusie wordt belijdenis doen in de Hervormde Kerk vanuit het perspectief van de feminiseringstheorie opnieuw overwogen. Ook wordt de balans opgemaakt over de reikwijdte van deze theorie voor dit onderzoek.

Ardjan Logmans

Amersfoort, juni 2011

Hoofdstuk 1

Dominee Liegmeijer en de geloofsrechtters

„De toenmalige Sneeker kerkeraad heeft de treurige eer gehad de eerste te zijn geweest, die aanstaande lidmaten afwees wegens hunne moderne gevoelens, zoodat zij gedwongen werden elders geloofsbelijdenis af te leggen.”³⁰ Dat zei predikant M. Niemeijer (1836-1916) in 1900, dertig jaar na een conflict dat de hervormde gemeente van Sneek in beroering bracht. Wat was er gebeurd? De kerkenraad van Sneek had geweigerd om leerlingen, die bij Niemeijer voor hun belijdenis hadden geleerd, aan te nemen en in te schrijven als volwassen kerklid. Of de kerkenraad werkelijk de eerste was die lidmaten afwees, is niet bekend. Het conflict speelde wel vrij vroeg, en dijde uit tot een omvang die van Sneek een sprekend moment uit de geschiedenis maakt. De gebeurtenissen in Sneek in 1870 zijn een goede casestudy om de omgang met de belijdenis in de negentiende eeuw vast te leggen.

Het begon met een conflict tussen kerkenraad en predikant op 28 maart 1870. Dat was de lont in het kruitvat. Bijna twee weken later hadden gemeenteleden (309 handtekeningen) zich verenigd achter een brief waarin ze de predikant M. Niemeijer in zijn onenigheid met de kerkenraad van Sneek steunden. Een dag later, 10 april 1870, kwam een petitie binnen van de tegenpartij binnen de gemeente. Bijna vierhonderd handtekeningen stelden het optreden van de kerkenraad in het gelijk.³¹ Uiteindelijk moest de classis een oordeel vellen. Toen Niemeijer in hoger beroep ging, had de landelijke synode het laatste woord. Het was toen inmiddels 1871.

Waar ging het over? In de kerkelijke bladen van de negentiende eeuw werd het wel de aannemingskwestie genoemd. De aanleiding was een conflict over de verantwoordelijkheid van predikant en kerkenraad. De predikant leidde de aannemingsavond en bepaalde naar kerkelijke gewoonte of de catechisanten volwaardig lid konden worden van de kerk. Dat wilde Niemeijer ook doen met de leerlingen die catechisatie van hem hadden gehad. De kerkenraad van Sneek wilde echter niet instemmen met de goedkeuring van Niemeijer. Het gezagsconflict werd daarmee verrijkt met een overtuigingsconflict. Leerlingen van de moderne predikant Niemeijer konden volgens de orthodoxe kerkenraad onmogelijk goede hervormde kerkleden worden. De kerkenraad weigerde daarom de aanneming van de leerlingen goed te keuren. Daar kon Niemeijer niet omheen.

³⁰ M. Niemeijer, *Na veertig jaren, toespraak gehouden den 28 oktober 1900 door dr. M. Niemeijer ter gelegenheid van de herdenking zijner veertigjarige ambtsbediening* (Sneek 1900) p. 14.

³¹ L. Tinholt, *De lidmaten kwestie in de hervormde gemeente te Sneek, verzameling van officiële stukken* (Sneek 1870) p. 7-10.

1.1 De weg van het afleggen van belijdenis

Voordat catechisanten belijdenis voorin de kerk konden doen, moesten ze catechisatie volgen. Dat kon variëren van een paar maanden tot een jaar. Catechisatie voor aankomende leden was onderscheiden van het normale geloofsondericht. In de eerste helft van de negentiende eeuw kwam het vaker voor dat zogenaamde catechiseermeesters of catechiseermeesteressen³² belijdenisonderwijs gaven. Later werd dit meer en meer de taak van de predikant.

Vervolgens werden de nieuwe leden in spe aangenomen. Zo'n aannemingsmoment werd 's avonds gehouden, vaak in de pastorie of de consistorie. In Sneek verzamelden de catechisanten zich op maandagavond 28 maart, van half negen tot ongeveer kwart over tien.³³ In veel gemeenten werd vier keer per jaar aanneming gehouden met een aansluitende belijdenisdienst. Maar bij het afleggen van belijdenis rond Pasen piekte in de gehele negentiende eeuw het aantal catechisanten. De predikant en een afvaardiging van de kerkenraad ter plaatse stelden vragen aan de catechisanten. Als die vragen

De Wijde Noorderhorne in Sneek, omstreeks 1900. Op de achtergrond de Grote of Martinikerk van de Nederlandse Hervormde Kerk. Foto [Anonymus], *Sneek in Beeld* (1900).

³² Reglement op het Godsdienstig Onderwijs in de Nederlandsche Hervormde Kerk uit 1816, artikel 9.

³³ Tinholt, *De lidmaten questie*, p. 4. Een aannemingsmoment kon aan het einde van de negentiende eeuw ook op andere tijden gehouden worden dan 's avonds. Het duurde ongeveer twee uur. [E.C. v.d. M.], *Het wetboek van mevrouw étiquette, in 32 artikelen* (Utrecht 1909) p. 239 en 240, de schrijver is E.C. van der Mandele; *Noord-Hollands Archief*, archief Familie van Sypsteyn, inv.nr. 722, Geschrift, opgesteld door jkvr. A.W. van Vredenburg over haar belijdenis, 19 maart 1842.

naar tevredenheid waren beantwoord, volgden de belijdenisvragen zoals die vastgesteld waren. Als de leerlingen hierop bevestigend antwoordden, betaalden ze nog een bedrag³⁴ en ontvingen ze van de kerkenraad een „bewijs van zedelijk gedrag”. Vervolgens werden ze bijgeschreven in de lidmatenboeken van de kerk. Ze waren nu van dooplid volwassen kerklid geworden, inclusief alle rechten en plichten die dat met zich meebracht.

In Sneek ging het om negen catechisanten die aangenomen werden. Waarschijnlijk waren dat niet alle catechisanten van dat jaar. In veel steden lag het aantal veel hoger. In de kerkse stad Rotterdam ging het soms om vierhonderd catechisanten per keer. Waarschijnlijk ging het in Sneek, waar de orthodoxie stevig vertegenwoordigd was, alleen om de leerlingen die bij Niemeijer belijdeniscatechisatie hadden gevolgd. Ze werden in de kerkelijke stukken rond de Sneker aannemingskwestie ook vaak „leerlingen van ds. Niemeijer” genoemd.³⁵

Na de aanneming volgde een belijdenisdienst. Deze had de volgende liturgische elementen: het leggen van een zegen op de gemeente, het zingen van psalmen en gezangen, gebed, een preek, het uitspreken van de officiële belijdenisvragen, het jawoord van de catechisanten, het toezingen van de catechisanten of het zelf laten zingen van de nieuwe leden. Na de dienst kregen ze vaak een stichtelijke handreiking mee, waarin tevens de datum van de belijdenisdienst en de handtekeningen van de predikant en enkele leden van de kerkenraad stonden. Voor de catechisanten van Niemeijer was de bevestigingsdienst zondag 3 april 1870.

Na de bevestigingsdienst boden de nieuwe leden aan de predikant nog een cadeau aan. Daarvoor bedankte de predikant de ouders door bij elk ouderlijk huis van de lidmaten een bezoekje af te leggen. Dit fenomeen is slechts in één bron terug te vinden.³⁶

1.2 De personen die belijdenis aflegden

Een van de catechisanten in Sneek was ongeveer vijftig jaar.³⁷ Dat kwam vaker voor, maar de meesten deden omstreeks 1870 belijdenis in de adolescentenleeftijd. Aan het begin van de negentiende eeuw

³⁴ H.H. Meulenbelt noemde honderd gulden. In: *Van belijdenisdoen en van belijdenisvragen* (Nijmegen 1904) p. 79. Aan het begin van de eeuw was het aanmerkelijk lager: een halve tot twee rijksdaalders. In: J. van der Baan, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag, van de vroegste tijden tot op heden, zoo in het burgerlijke als voornamelijk in het kerkelijke* (Neuzen 1859) p. 242. Een andere bron noemt drie gulden in 1842. Het bedrag werd gezien als het begin van de hoofdelijke omslag die men moest betalen als men lid wilde worden van de Hervormde Kerk. In: C.A. den Tex, J. van Hall, *Regtsgeleerd Bijblad, behoorende tot de Nederlandsche jaarboeken voor regtsgeleerdheid en wetgeving*, vol. 7 (Amsterdam 1845) p. 233-234. De hoofdelijke omslag steeg aan het einde van de negentiende eeuw. Toen was die omslag de grootste inkomstenbron voor de kerk. Tevens is het goed mogelijk dat Meulenbelts gemeente, het rijke Baarn, een hogere omslag verordende dan andere gemeenten.

³⁵ Bijvoorbeeld Tinholt, *De lidmaten questie*, p. 45.

³⁶ [E.C. v.d. M.], *Mevrouw étiquette*, p. 243.

was de leeftijd wanneer belijdenis werd afgelegd divers. Sommigen vonden „twee keer zeven jaar” een goede leeftijd om belijdenis te doen, anderen deden dat op twintigjarige leeftijd. Door de negentiende eeuw heen wordt de leeftijd wat meer genivelleerd tussen circa 18 en 22 jaar met enkele uitschieters naar boven, zoals de vijftiger uit Sneek. In Friesland en Groningen, waar relatief weinig catechisanten belijdenis deden, lag de leeftijd gemiddeld hoger: tussen 20 en 23 jaar.³⁸

Op het totale aantal gemeenteleden in de Hervormde Kerk had ongeveer een derde deel belijdenis afgelegd en was dus volwaardig lid.³⁹ Dat bleef de gehele negentiende eeuw hetzelfde. Een groot deel van de gemeente was dooplid omdat men als kind nog geen lid kon worden of als volwassene nog geen lid wenste te worden. Een klein deel bestond uit betrokkenen die zich niet door doop of belijdenis wensten te binden aan de kerk. Friesland en Groningen bungelden onderaan wat betreft het aantal belijdende leden. Volgens de synodehandelingen vormden zij ongeveer 20 procent van het totaal aantal leden, tegenover 30 à 40 procent als landelijk gemiddelde. Kennelijk zagen Nederlanders in het noorden het volwaardig lidmaatschap niet als voorwaarde om te participeren in de kerkelijke gemeenschap.⁴⁰

Volgens cijfers van de kerkelijke notulenboeken van de synode deden jaarlijks tussen de 25.000 en 28.000 mensen belijdenis. Het aantal belijdeniscatechisanten op het totaal van catechisanten daalde echter van circa 13 procent in 1850 tot ongeveer 9 procent rond de eeuwwisseling. Die afname is terug te voeren op het ledenverlies door de Doleantie en op de gevolgen van de opkomende secularisatie.⁴¹

Hoeveel jongens en meisjes in Sneek belijdenis aflegden in 1870 is niet bekend. Zeer waarschijnlijk waren het meer meisjes dan jongens.⁴² Jongens moesten vaker op jonge leeftijd een beroep uitoefenen.

³⁷ Tinholt, *De lidmaten questie*, p. 36.

³⁸ Volgens synodehandelingen scoorden de provincies Friesland en Groningen qua belijdenisleeftijd altijd hoger dan de andere provincies. De Handelingen zagen daarin bepaalde godsdienstige opvattingen: men vond dat wie belijdenis deed het avondmaal niet uit mocht stellen. Dat vonden Friezen blijkbaar lastig, zodat ze de belijdenis uitstelden. *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1836* (Den Haag 1836) p. 111; H.H. Meulenbelt, *Van belijdenisdoen*, p. 23.

³⁹ *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1830* (Den Haag 1831) p. 8.

⁴⁰ Het aantal belijdende leden in de zuidelijke provincies was absoluut gezien laag maar procentsgewijs stonden de zuidelijke gebieden aan kop. De rooms-katholieke omgeving sprak zich afkeurend uit over protestanten en daarom werd de keuze voor volwaardig lidmaatschap bewuster gemaakt.

⁴¹ De cijfers uit volkstellingen geven aan dat onkerkelijkheid vanaf 1870 exponentieel groeide. In 1809 wilden 295 mensen niet ingedeeld worden als lid van een kerk. In 1899 waren dat ruim 115.000 inwoners. In: Knippenberg, 'Polarisatie en versnippering', p. 141 en 143.

⁴² Meer meisjes dan jongens deden belijdenis. Meer vrouwen dan mannen waren ingeschreven als lid en meer vrouwen gingen aan het avondmaal. Ook waren aan het eind van de eeuw meer mannen dan vrouwen onkerkelijk. Knippenberg, p. 142-143; M.F. Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang, de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)* (Hilversum 2007) p. 152-153. Cijfers voor de gemeente in Maasland geeft D. J. Noordam, *Leven in Maasland, een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1987) p. 64. Primaire bronnen hierover zijn: Meulenbelt, *Van belijdenisdoen*, p. 106; *Handelingen van de buitengewone vergadering der algemeene synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1900* (Den Haag 1900) p.

Het wegblijven van mannen viel de predikanten ook op, maar een reden gaven ze niet, noch poogden ze het verschil te niet te doen. Ze lieten het bij een waarschuwing.⁴³

1.3 Een nieuwe belijdenisdienst

Een nieuwe belijdenisdienst werd in 1816 ingevoerd. Artikel 43 van het Algemeen Reglement, de kerkorde van de kerk, luidde: „De bevestiging der ledematen zal van nu aan overal in het openbaar moeten geschieden, dezelve zal daar in bestaan, dat de predikant of een der predikanten, in tegenwoordigheid der gemeente, van den preekstoel de navolgende vragen aan de aangenomenen voorstellen (...) waarop de bevestiging zelve plegtiglijk en met gepaste aanspraken geschiedt.”

Voor 1816 was de aannemingsavond het sluitstuk van de belijdeniscatechisatie. Daarna was men volwaardig lid van de kerk. Vervolgens werd de belijdenis bekrachtigd door het aangaan aan het avondmaal, vaak de eerstvolgende zondag. De verbreking van de band tussen belijdenis en avondmaal vanaf 1816 kon voor mensen de drempel lager maken om zich door lidmaatschap te binden aan de kerk.

Het jaar 1816 was belangrijk voor de Hervormde Kerk. Kerkelijke leiders hadden de jaren daarvoor grote veranderingen voorbereid. De kerk werd omgevormd van een presbyteriale kerkstructuur naar een centralistisch georganiseerde kerk. De nieuwe structuur, vastgelegd in het Algemeen Reglement, werd op 6 januari van dat jaar bij koninklijk besluit goedgekeurd. Dat was met name op het conto van koning Willem I te schrijven. De staat betaalde de predikantstraktementen uit de staatskas en de kerkelijke administratie stond onder staatstoezicht. De invloed van de koning was dus gewaarborgd.

De patriarchale koning zag zichzelf graag als president van de kerk. Decentraal bestuur kon volgens hem de prille Nederlandse staat nog niet hebben. Kerkscheidende twisten werden naar wens van de koning voorkomen doordat de invloed van de plaatselijke gemeente werd beperkt ten gunste van de synode. Leden daarvan werden door de koning gekozen. Deze synodeleden hielden tot 1870 contact met de staat door middel van het Ministerie van Openbare Eredienst.

Koning Willem I wilde dat kerk en staat gingen samenwerken. Volgens de koning moest de kerk een kerk worden, geschikt om alle protestantse richtingen binnenboord te houden. Leidende predikanten en theologen omstreeks die tijd spraken over de kerk als een bestanddeel binnen een organisch

234-238; *Handelingen van de buitengewone vergadering der algemeene synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1882* (Den Haag 1882) p. 65.

⁴³ *Handelingen van de buitengewone vergadering der algemeene synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare 1900* (Den Haag 1900) p. 256; *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1816* (Den Haag 1821) p. 75-76; *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1817* (Den Haag 1822) p. 35.

gevormde staat. De kerk bestond niet 'sui generis', vanwege haar eigen aard, maar vanwege haar staatsdoel om het welzijn van de maatschappij te bevorderen. Kerk en staat werden zo ineengestrengeld om de onderdanen op te voeden tot deugdzaam en plichtsgetrouwe burgers. Deze vorm van burgerschap betekende altijd een religieus burgerschap. Die vorm van burgerschap impliceerde drie deugden: beschaving, mondigheid en vaderlandsliefde.⁴⁴ Een openbare belijdenisdienst paste goed in deze visie op kerk en staat. Het gaf de nieuwe leden in de publieke samenkomst van de gemeente een gezicht en een stem.⁴⁵

Het van wieg tot graf betrekken van leden bij de kerk van Willem I kreeg een impuls door het catechetisch onderwijs. Het koninklijk besluit van 28 november 1843 noteerde over catechisatie in een aantal additionele artikelen bij het Reglement op het Godsdienstig Onderwijs: „Deze maatregelen zullen voortaan, ook bepaaldelijk moeten worden dienstbaar gemaakt, om het algemeen en tijdig afleggen der geloofsbelijdenis te bevorderen, en in het bijzonder om, zoo veel mogelijk te zorgen, dat elk, die tot het Hervormd Kerkgenootschap behoort, althans vóór het aanvaarden van de verpligte krijgsdienst, als ook van den dienstbaren of eenigen anderen vasten levensstand, mits alsdan tot rijpen leeftijd gekomen zijnde, als lidmaat worde aangenomen.”⁴⁶

De nieuwe kerkstructuur en de nieuwe belijdenisdienst hebben mogelijk bijgedragen aan de toename van het aantal volwassen kerkleden. In de zeventiende eeuw kon van de plaatselijke protestantse bevolking een vijfde lid zijn van de kerk.⁴⁷ Het overige deel was zelfs geen dooplid, maar bezocht de kerk als 'liefhebbers der gereformeerde religie'. Aan het einde van de achttiende eeuw en het begin van de negentiende eeuw was overigens al een toename van het totale aantal leden te zien, die samenviel met de groei van de bevolking.⁴⁸

⁴⁴ J. van Eijnatten & F.A. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) p. 244.

⁴⁵ Niet overal werd de nieuwe belijdenisdienst zonder slag of stoot ingevoerd. Een predikant maakte in de synodehandelingen van 1830 kenbaar dat een collega in de belijdenisdienst niet opnieuw de vereiste belijdenisvragen stelde. Sommige catechisanten verzuimden om de dienst bij te wonen. Twee jaar later, in 1832, signaleerde een andere predikant dat in „veel gemeenten” de aanneming of de belijdenisdienst achterwege werden gelaten. Een voorstel om artikel 42 en 43 van het Algemeen Reglement te wijzigen, haalde het niet. De synode onderstreepte nog eens dat leerlingen alleen lid konden worden als ze beide stadia hadden doorlopen. *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederland in den jare 1830* (Den Haag 1831) p. 28; *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederland in den jare 1832* (Den Haag 1833) p. 108-109.

⁴⁶ Geciteerd in: C. Hooijer, *Kerkelijke wetten voor de hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846) p. 108; zie ook H.H. Meulenbelt, *Kerkelijke opstellen* (Nijmegen 1905) p. 67.

⁴⁷ A.Th. van Deursen & A.A. van der Schans, *De geest is meer dan het lichaam, opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 2010) p. 61; [Een Nederlander], *Willem Baarland, voor jongelingen in het schoonste doch tevens gevaarlijkste tydperk huns levens* (Den Haag 1832) p. 293.

⁴⁸ Noordam, *Leven in Maasland*, p. 64 en 88.

1.4 De kerk en haar ideaal voor de maatschappij

Wie 's konings wens om een sterke kerk te formeren die de maatschappij kon dienen in gedachten houdt, ziet een gemengd beeld opdoemen in de kerkpolitiek. De synode probeerde een beleid te voeren om alle Nederlanders binnen de kerk te houden, maar moest daarom ook veel brandjes blussen, afsplitsingen verwerken en theologengroepen rondom eigen idealen dulden.

In Sneek en heel veel andere gemeenten waren proteststemmen tegen het beleid van de synode. De predikant L. Fockens (1763-1850), in 1807 naar Sneek gekomen, was een neef van H. de Cock. De Cock bewerkstelligde in Ulrum in 1834 het begin van de Afscheiding: een uittocht van orthodoxen uit de kerk. Fockens bleef in de Hervormde Kerk, met zijn bezwaren, onder andere tegen de gemakkelijheid waarmee het geloof werd ingeschakeld in de staatsopvoeding van het volk. Het geloof was niet zomaar overdraagbaar van de beschavingsmakelaar op de kansel naar het kerklid in de kerkbank.⁴⁹

Fockens moest optornen tegen collegapredikanten en kerkenraadsleden die overwegend behoorden bij liberale hervormden. Zij maakten decennialang de dienst uit in de kerk. Ze hadden tot ongeveer 1850 een overlap met de kerkelijke stroming van de Groningers. Dit waren theologen die vanaf circa 1830 aan de Universiteit van Groningen doceerden, zoals P. Hofstede de Groot (1802-1886; zijn broer D.A. de Groot was overigens predikant in Sneek), L.G. Pareau (1800-1866), J.F. van Oordt (1794-1852) en W. Muurling (1805-1882) in zijn vroege periode.⁵⁰ De naam voor deze stroming zou in de tweede helft van de negentiende eeuw teloor gaan en worden vervangen door gematigd of evangelisch.

De Groningers waren bij uitstek opvoeders van het volk. Ze organiseerden volksvoorlezingen, richtten verenigingen op voor drankmisbruik en armenzorg. Hofstede de Groot zag de openbaring van God als de opvoeding van de mens. De mens zou God steeds meer gelijk worden. Van belijdenisgeschriften en de traditionele dogma's moesten deze theologen niet veel hebben. Ze hadden een optimistische mensvisie waarin het godsdienstige gevoel centraal stond. Het doel was zo veel mogelijk mensen op te voeden om hun goddelijke aanleg te ontwikkelen. De kerk was daarbij een noodzakelijk opvoedingsinstituut.⁵¹

In de tweede helft van de negentiende eeuw verloor de kerk definitief haar eenvormigheid die de synode lange tijd kon handhaven. In 1842 verklaarde de Nederlandse regering dat de Hervormde Kerk voortaan zelf haar reglementen kon vaststellen of veranderen. De grondwetswijziging van 1848

⁴⁹ J.H. Verhage, *Hervormde gemeente & gemeentepolitiek, aspecten van confessionele verzuiling in Sneek 1865-1890* (Amsterdam 1990) p. 10-11.

⁵⁰ E.H. Cossee, *Willem Muurling, 1805-1882, een Groninger wordt modern, rede uitgesproken bij het afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis en beginselen van het unitarisme aan de faculteit godgeleerdheid en godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen op vrijdag 2 oktober 2009* (Groningen 2009) p. 11.

⁵¹ Idem, p. 8-9; J. Vree, *De Groninger godgeleerden, de oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984) p. 105-106, 152, 266 en 324.

fungeerde als een katalysator om pluralisme op gang te brengen. In dat jaar werd de vrijheid van godsdienst, drukpers, vereniging en vergadering vastgelegd. Beter onderwijs aan meer mensen, een zich uitbreidend kiesrecht en sterkere communicatiekanalen mobiliseerden verschillende lagen van de bevolking. Volgens Niemeijer, de predikant in Sneek, waren de harten van de mensen sterk veranderd. Hij zag het pluralisme onder leden van de kerk in intellectualisme, materialisme, onkunde over de opvattingen van de kerk en haar waarde voor het maatschappelijk leven, een binnenkerkelijke politieke strijd, een toenemende onkerkelijkheid, en een gebrek aan geloof vanuit het innerlijk in plaats van op gezag.⁵²

In de kerk was voor die mobilisatie het jaartal 1867 een keerpunt. Vanaf 1867 konden gemeenteleden zelf de kerkenraad kiezen of een predikant beroepen. Voorheen ging dat door middel van coöptatie: zittende leden kozen nieuwe leden. Met de reglementswijziging van 1867 delfden de modernen, voorstanders van de wijziging, hun eigen graf. De wijziging legde hun geringe invloed bij gemeenteleden bloot. Als gevolg van de ledenverkiezingen van 1 maart 1867 had de kerkenraad in Sneek een ruk naar rechts gemaakt. Onder anderen de twee ouderlingen, J.P. Hekman en H.J. Jaarsma, waren daarvan representanten. Beiden waren in de kerkenraad verkozen in 1868 respectievelijk 1867. Jaarsma was waterstaatsopzichter en Hekman koopman. Hekman was ook betrokken bij de kerkelijke kiesvereniging "Reformatie" en bestuurslid van de Vereniging voor Christelijk Schoolonderwijs. Beide ouderlingen zouden tegenover Niemeijer komen te staan.

Met de vernieuwing van het kiessysteem, kregen allerlei groepen in de kerk een stem. Zo werden kwesties niet alleen op de synode besproken maar ook in de plaatselijke gemeenten. In Sneek stonden in 1870 drie predikanten. Niemeijer volgde in 1866 A. Moens op, beiden moderne predikanten. Een tweede predikantsplaats werd ingevuld door de orthodoxe G.A. Rademaker. Deze plaats wisselde met Rademaker van gematigd naar orthodox. Een derde plaats was in 1870 modern (J.M. Kolff) en wisselde in 1873 van kleur door de vervulling van de vacature door een orthodoxe ambtsgenoot.⁵³ Maar de aannemingskwestie zou zich niet afspelen tussen de predikanten maar tussen predikant en twee kerkenraadsleden, die sinds 1867 waren benoemd. In de ruzie deed vervolgens de gehele gemeente mee.

Vanaf de jaren zestig kreeg het modernisme een steeds sterkere stem in de kerk. Belangrijke voormannen waren J.H. Scholten (1811-1885) en C.W. Opzoomer (1821-1892). Hun dissertaties

⁵² M. Niemeijer, *Weest getrouw aan het hoogste, afscheidswoord 30 juni 1907 te Sneek* (Sneek 1907) p. 7-8; Niemeijer, *Na veertig jaren*, p. 20-21; zie ook A.G. van Hamel, *Belijdenis-doen, een schetsje uit de kerkelijke en onkerkelijke wereld* (Arnhem 1883) p. 11 en 24; Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, p. 176 en 190.

⁵³ Verhage, *Hervormde gemeente & gemeentepolitiek*, bijlage 4.

werden gepubliceerd in de jaren 1840.⁵⁴ In 1870 verenigden veel modernen zich in de Nederlandsche Protestantenvbond.

Modernen wilden de verworvenheden van de wetenschap laten samenvallen met het geloof. Ze legden de nadruk op het autonome oordelen en vertrouwden op de stem van het eigen hart (de „vrijheid van het geweten” genoemd). In die opvatting werden veel extern aangeleverde doctrines overboord gezet, schreef Niemeijer. Hij verschoof in visie naar eigen zeggen van Groninger naar modern.⁵⁵ Aan het eind van een periode van twijfel, schreef hij: „En zoo werd het mij volkomen klaar, dat het christendom niet viel of stond met het als geschiedkundig verwerpen of aannemen van buitengewone geboorte, opstanding en wonderen; dat het niet was de aanbidding van den God Jezus Christus of de verheerlijking van de bovenaardsche Godszoon, maar dat het moest worden gezocht in het vroom zijn in den geest en naar de beginselen van Jezus van Nazareth; dat het was gelegen in de toepassing en naleving van die groote zedelijk-godsdienstige beginselen, die Jezus in zijn woord had vertolkt. [...] In al zijn hoogheid als mensch stond zijn beeld mij voor oogen. De waarheid, door hem verkondigd, gold mij niet als bovennatuurlijk geopenbaarde waarheid, maar als getuigenis van zijn godsdienstig bewustzijn, als uitspraak van zijn rein, liefdevol, diep religieus gemoed.”⁵⁶

Modernen zochten naar een synthese tussen christendom en cultuur. De Nederlandse bevolking had het besef van de taak van de kerk als maatschappelijk opvoeder verloren.⁵⁷ Om die taak weer getrouw uit te oefenen, bedienden modernen zich vaak van kritiek op die kerk zelf of op confessionele groepen in de kerk. Maar voor veel modernen had de kerk, ondanks lovende woorden voor haar opvoedende karakter, afgedaan. „De kerk is het hoogste niet”, zei Niemeijer. Dat was de godsdienst, of de godsdienstzin, die hij omschreef als het opkomen voor „waarheid, vrijheid en vroomheid.”⁵⁸ Degene die binnen of buiten de kerk een „hogere levensopvatting” huldigde, vaak omschreven met woorden als reinheid, liefde, hoop, toewijding aan een heilige wil en vertrouwen op een hogere macht, was een metgezel.⁵⁹

Andere moderne predikanten probeerden de zogenaamde „sociale kwestie” op de agenda van de synode te zetten. De kerk moest zich weer wenden tot het aankweken van godsdienstzin aan een bevolkingsgroep die uit het zicht was geraakt: de arbeiders. Zo diende de vrijzinnige hoogleraar L.W.E. Rauwenhoff (1828-1889) in 1871 een voorstel in „dat de Synode eene aanschrijving rigte aan

⁵⁴ Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, p. 23.

⁵⁵ Na een theologiestudie in Groningen begon Niemeijer zijn predikantenloopbaan in Nieuweschan in 1860. In 1866 werd hij predikant in Sneek, een plaats waar hij tot aan zijn dood zou blijven wonen. Hij was onder andere medewerker van het blad „Waarheid in Liefde” (1837-1872), het orgaan van de richting van de Groningers.

⁵⁶ Niemeijer, *Na veertig jaren*, p. 12-13.

⁵⁷ Niemeijer, *Weest getrouw aan het hoogste*, p. 6-7.

⁵⁸ Idem, p.12-13.

⁵⁹ Cossee, *Willem Muurling*, p. 30; Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 37, 46-48.

de Kerkeraden, om hen opmerkzaam te maken op de bijzondere behoefte, die er in dezen tijd bestaat aan godsdienstige verzorging van den arbeidende stand.”⁶⁰

Ten slotte hadden modernen aandacht voor de geloofsofvoeding van minderbedeelden in en buiten de kerk, in zoverre dat af te lezen is aan de medewerking aan hulporganen of het opzetten ervan. Zo was Niemeijer onder andere werkzaam voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, het Nederlandsch Bijbelgenootschap, het Nederlandsch Zendeling Genootschap en de Vereeniging voor Volksonderwijs/Schoolverbond.⁶¹ Modernen gaven hulp op elitaire en intellectuele wijze. Armen kregen geen hulp in materiële zin. Juist het wijzen op hun eigen verantwoordelijkheid zou hen de kracht geven om hogerop te komen. Anderzijds hingen ook veel modernen de klassiek liberale gedachte aan dat maatschappelijke ongelijkheid door God was gewild.⁶² Met de uittocht van vrijzinnigen sinds 1860 losten vrijzinnigen de spanning tussen geloof en wetenschap op door afstand te nemen van het geloof in de kerkelijke vorm. Sommige predikanten wijdden zich buiten de Hervormde Kerk aan sociale initiatieven.

De tegenpool van het modernisme, de orthodoxie, was jarenlang een onderstroom in de kerk van weinig betekenis. Sommigen hadden zich verbonden met het Reveil, anderen bleven onzichtbaar als gemeentepredikant. Plaatselijk waren orthodoxen soms in de meerderheid, maar kerkelijke besturen bleven voor hen een gesloten bastion. In de jaren 1860 kreeg ze ook kerkelijke invloed. De krachten werden op landsniveau gebundeld met de oprichting van de Confessionele Vereeniging in 1864, het jaar erna als zodanig genoemd. De confessionele richting wist met iemand als J.I. Doedes (1817-1897) en J.J. van Toorenenbergen (1822-1903) door te dringen in de hogere kerkelijke echelons. Zo bestond de synode van 1876 uit vier orthodoxen, vijf modernen en in het midden tien gematigden.⁶³ Voor deze groep orthodoxen waren de belijdenisgeschriften belangrijk, al verschilden ze onderling over de precieze invulling ervan. Maatschappelijke betrokkenheid van orthodoxe predikanten, voor zover dat zichtbaar was door het lidmaatschap bij hulpverlenende instanties, was kleiner in vergelijking met die van modernen.

Tussen orthodoxen en modernen in zaten de ethischen. Zij hadden zich nauwelijks georganiseerd in een beweging. Ethischen probeerden opnieuw het gemeentelid vanuit zijn behoeften te verstaan, zij het niet per se in zijn sociale nood. Ze wilden het gemeentelid vanuit de persoonlijke godsdienstige ervaring en vanuit de morele kant van het geloof aanspreken.⁶⁴

⁶⁰ Geciteerd in: P.L. Slis, *L.W.E. Rauwenhoff, 1828-1889, apologeet van het modernisme* (Kampen 2003) p. 133.

⁶¹ Verhage, *Hervormde gemeente & gemeentepolitiek*, p. 24.

⁶² Buitenwerf-van der Molen, *God van vooruitgang*, p. 161 en 173.

⁶³ Slis, *Rauwenhoff*, p. 141.

⁶⁴ Buitenwerf-van der Molen, p. 33; C. Stark, *Proeven van de preek, een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God* (Zoetermeer 2005) p. 133.

De kerk verloor zo in het laatste kwart van de negentiende eeuw gaandeweg invloed om samen met de staat de burgers op te voeden tot goed burgerschap. Dat viel niet alleen predikanten maar ook schrijvers zoals de kritische Multatuli op.⁶⁵ Charitatieve verenigingen, onderwijsorganisaties en politieke bewegingen namen steeds meer die taak over, een taak die de kerk vanouds als de hare verstond.

1.5 De aannemingskwestie in Sneek

De Hervormde Kerk was zichtbaar een tehuis geworden voor verschillende richtingen. Zij bestreden elkaars macht voortdurend en zorgden voor een binnenkerkelijke blik bij predikanten en andere kerkelijke opinieleiders. De verschillende problemen waarvoor de kerk zich gesteld zag, waren in chronologische volgorde de proponentformule, de doopkwestie, het beheer van de kerkelijke goederen, de aannemingskwestie, de bevestigingskwestie en de belijdeniskwestie. De problemen rond kerkelijke goederen en rond de aanneming gaven Sneek het aanblik van een strijdtoneel.

Niemeijer beschreef hoe in Sneek de verhouding was tussen orthodox en modern. „Trouwens de kamp voor het confessionalisme heeft altijd en zal altijd blijven houden iets hard, met zijn geest van uitsluiting, met zijn weigering om het recht van andersdenkenden te erkennen. Intusschen – laat mij het eerlijk bekennen – mijne tegenstanders hadden ook niet te roemen over bijzondere zachtmoedigheid en waardering van mijne zijde.”⁶⁶ Bij orthodoxe gemeenteleden zou hij wel „dominee Liegmeijer” zijn genoemd.⁶⁷

Bij de drie problemen rond het doen van belijdenis draaide het om de vraag hoe in de gewijzigde machtsverhoudingen van orthodoxie en modernisme opnieuw een vorm van samenleven kon worden gevonden. Bij de aannemingskwestie werden leerlingen geëxamineerd door de predikant en aangenomen door diezelfde predikant en een afvaardiging van de kerkenraad. Maar wat als orthodoxe kerkenraadsleden weigerden om leerlingen van moderne predikanten aan te nemen, omdat de leerlingen hun lessen niet goed kenden? Dat gebeurde in Sneek maar ook in plaatsen als Den Haag of Amsterdam.⁶⁸ Bij de bevestigingskwestie was het de vraag of een orthodox predikant op zondag de leerlingen van een moderne collega uit bijvoorbeeld een andere stadswijk wilde bevestigen. Dat gebeurde bijvoorbeeld in Rotterdam. De belijdeniskwestie betrof de aard van de vragen. Moesten de

⁶⁵ D.J. Bos, ‘„Een kring van achtbare mannen.” De sociale positie van (hervormde) predikanten in negentiende-eeuws Nederland.’ In: D.Th. Kuiper (ed), *Predikant in Nederland (1800 tot heden), jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* vol. 5 (Kampen 1997) p. 13-50 waarvan p. 40.

⁶⁶ Niemeijer, *Na veertig jaren*, p. 15.

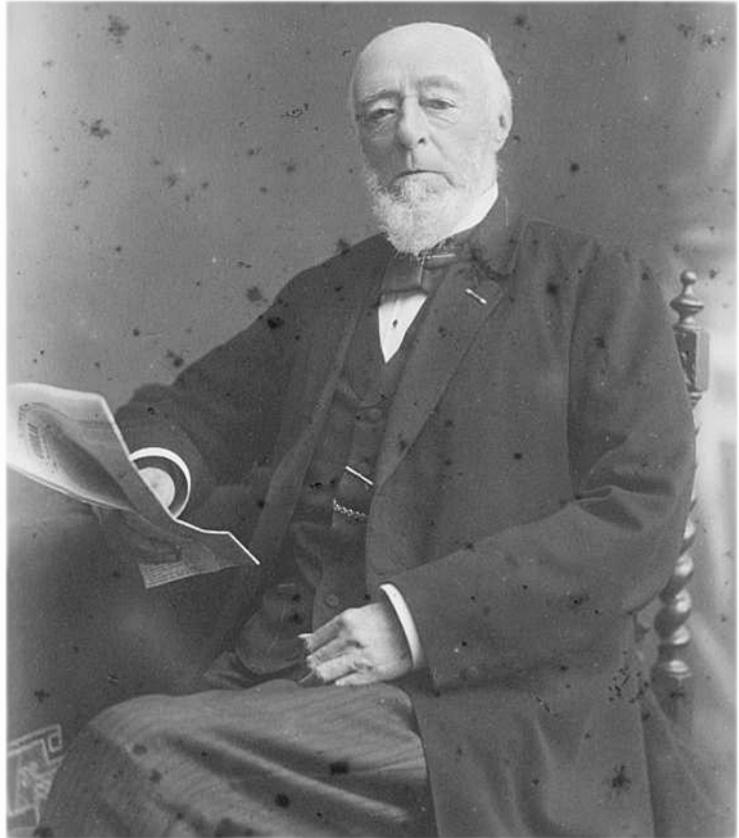
⁶⁷ Geciteerd in: Verhage, *Hervormde gemeente & gemeentepolitiek*, p. 24.

⁶⁸ *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in den jare 1871* (Den Haag 1871) p. 252-255.

vragen worden veranderd, of juist niet? De discussies laaiden hoog op, zodat de classes vaak de problemen doorschoven naar de synode.

De aanneming van de negen leerlingen die catechisatie hadden gevolgd bij Niemeijer, werd geblokkeerd door de afvaardiging van de kerkenraad van Sneek, namelijk door de heren J.P. Hekman en H.J. Jaarsma. Niemeijer nam als predikant naar gewoonte de leiding tijdens de aannemingsavond en stelde de catechisanten de vragen.

De twee ouderlingen kregen na lang aanhouden toestemming om zich ook met enkele vragen te richten tot de catechisanten. Ze vonden de vragen van Niemeijer te veel liggen op „geschiedkundig gebied”. Dat was op zich niet zo erg, want de synode had dat altijd al voorgeschreven. Catechisatie had niet alleen tot taak om de grondbeginselen van het geloof bij te brengen, maar ook iets te zeggen over geschiedenis van het christendom en het Nederlandse onderdeel daarvan. De catechisanten moesten niet alleen goede christenen worden maar als goede burgers ook iets afweten van hun eigen geschiedenis. De Groningers

M. Niemeijer, predikant te Sneek, waarschijnlijk gefotografeerd na 1900. Foto Fries Scheepvaartmuseum, Sneek

creëerden niet voor niets een eigen nationaal verleden met de nadruk op Nederlandse hervormers als Thomas à Kempis en Wessel Gansfort. In de lijn van burgerschap stond ook de laatste belijdenisvraag, waarop ze moesten antwoorden. „Belooft gij, tot den bloei van het Godsrijk in het algemeen en van de Nederlandsche Hervormde Kerk in het bijzonder, met opvolging van hare verordeningen naar uw vermogen volijverig mede te werken?”⁶⁹

Maar de ouderlingen waren niet tevreden met enkele geschiedenisvragen. Ze waren van mening dat de gestelde vragen van Niemeijer te weinig de kern van het geloof raakten. Ze vroegen door over bijbelse gebeurtenissen en over twistpunten als de goddelijkheid van Jezus en de historiciteit van Zijn opstanding. De ouderlingen tekenden op dat de catechisanten zich verweerden dat het leren van de

⁶⁹ Deze belijdenisvraag verving per 1 oktober 1862 met twee andere vragen een andere serie van drie vragen.

bijbelse geschiedenissen niet nodig was en dat belijdenis doen aankwam op „de vorming van het hart en het aankweken van gevoelens van liefde.”⁷⁰

Toen de predikant vervolgens de wettelijke belijdenisvragen voorlas en de catechisanten bevestigend antwoordden, weigerden de ouderlingen de leden in te schrijven. Volgens hen waren de reglementaire vragen zonder kracht als de belijdenisgeschriften en dogma's, volgens orthodoxe opvatting, werden geloofhend. Bovendien beriepen ze zich op de al even reglementaire opdracht om de leer der kerk te handhaven.

Voor de leerlingen maakte het niet uit dat de kwestie maanden doorsudde en door de classis en later de synode moest worden behandeld. Zij werden op een wat ondoorzichtige, maar kerkrechtelijk zuivere wijze doorgesluisd naar de hervormde gemeente van het naburige Ysbrechtum. Daar werden ze na de mislukte aannemingsavond in Sneek alsnog aangenomen. Op vrijdag 1 april werden ze in Ysbrechtum bevestigd.⁷¹ Vervolgens werden ze in de lidmatenboeken van Sneek bijgeschreven en konden ze daar weer ter kerk gaan. Een voorbeeld hoezeer de stromingen in de kerk langs elkaar leefden.

Men bestreed elkaar met theologische en kerkrechtelijke wapens om meer invloed te krijgen in de kerk, maar misschien nog meer om een samenlevingsvorm die aan elkaar binnen de kerk ruimte overliet zonder vaak te moeten samenwerken. De ouderlingen zouden met hun daad de gewetensvrijheid en leervrijheid aantasten. Volgens Niemeijer mochten de ouderlingen niet als „geloofsrechters” optreden en de „weegschaal der rechtzinnigheid” hanteren.⁷² De ouderlingen op hun beurt wilden geen leerlingen opnemen die volgens de ouderlingen niet wisten waarop ze hun jawoord gaven.

De kerkorde bood weinig helderheid over de verantwoordelijkheden van predikant en kerkenraad. Het Algemeen Reglement van 1816, artikel 42, verklaarde: „Het afnemen van belijdenis is aan de leeraars aanbevolen, die daarbij door één of meer ouderlingen zullen verzeld worden.” In 1847 werd een wijziging opgesteld, die de rollen van predikant en kerkenraadsafvaardiging beter onderscheidde. De predikant kreeg met die wijziging meer bevoegdheden dan voorheen. Artikel 61⁷³ van het Reglement op het Godsdienstig Onderwijs: „Het afnemen van belijdenis en het aannemen van lidmaten is aan de leraars aanbevolen, in tegenwoordigheid van één of meer ouderlingen.”

⁷⁰ Tinholt, *De lidmaten questie*, p. 5.

⁷¹ Bevestigingsdiensten waren vaak op zondag, maar ook wel eens doordeweeks. Zeker ten tijde van de introductie van de bevestigingsdienst in 1816. G.H. van Senden, *De plegtige bevestiging van leerlingen tot lidmaten der Hervormde Gemeente te Zwolle, op Paschen 1836, naar Rom. V:3, 4* (Den Haag 1836) p. 3.

⁷² Tinholt, p. 17.

⁷³ De artikelnummering werd later veranderd in het Reglement op het Godsdienstig Onderwijs. Artikel 38 betrof de plaats van de predikant en de ouderlingen in de aanneming. Artikel 39 vermeldde de belijdenisvragen.

Een minnelijke schikking, voorgesteld door een modern predikant van Sneek, J.M. Kolff, werd verworpen.⁷⁴ De kerkenraad schaarde zich achter de afvaardiging van Hekman en Jaarsma. Niemeijer beschuldigde eerst de twee ouderlingen en vervolgens de gehele kerkenraad van onrechtmatig handelen. De classis echter koos partij voor de kerkenraad. Volgens de classis was het niet gebruikelijk dat ouderlingen vragen stelden. Maar ze mochten zich als geëngageerden van de kerkenraad wel op de hoogte stellen „aangaande de kennis of de geloofsbelijdenis der voorgestelde personen.”⁷⁵ Het argument dat leer- en gewetensvrijheid waren vastgelegd in de synodebesluiten, achtte de classis onjuist. De ouderlingen legden bij hun vragen geen subjectieve maatstaven aan, aldus de classis. Ze stelden vragen over „één enkel voornaam deel der christelijke geloofsbelijdenis aangaande de persoon des Verlossers.”⁷⁶ Niemeijer ging vervolgens in hoger beroep, maar de synode volgde de uitspraken van de classis.⁷⁷

Desondanks had de kwestie in Sneek en andere plaatsen de kerk wel opgeschud. De synodeleden probeerden te sleutelen aan de reglementen om zo de crisis te bezweren. Leerlingen moesten bij besluit van de synode in 1871 geen „belijdenis des geloofs” meer afleggen, zoals het Reglement op het Godsdienstonderwijs vroeg. Ze legden een belijdenis af die vervat was in de belijdenisvragen van artikel 39. Daarmee hoopte de synode de grond weg te halen onder de vragen van de ouderlingen aan de leerlingen.

Het bleef echter nog jaren gisten en regelmatig werd de synode door de provinciale kerkbesturen teruggestuurd om het huiswerk over te doen. In 1879 koos de synode partij: „Bezwaren tegen de geloofsovertuiging der aannemelingen leveren geen grond tot afwijzing op.”⁷⁸ Het jaar erop werden de reglementen veranderd ten nadele van de ouderlingen. Jarenlang discussieerden synodeleden en provinciebesturen of de predikant leerlingen aannam „in tegenwoordigheid van” of „met medewerking van” de kerkenraad. Het laatste voorstel, zoals de kerkenraad van Amsterdam dat wilde realiseren, werd niet aangenomen. Het werd: „De aanneming geschiedt namens den kerkeraad door den predikant.” Dat maakte een einde aan de toch al wankelende beslissingsbevoegdheid van de kerkenraad inzake de aanneming. In 1871 had de kerkenraad nog eens vijf leerlingen van Niemeijer zonder veel gevolgen geweigerd.⁷⁹ Toen in 1880 ouderlingen in Dordrecht weigerden aanwezig te zijn bij de

⁷⁴ Tinholt, *De lidmaten questie*, p. 16.

⁷⁵ Idem, p. 50.

⁷⁶ Idem, p. 52.

⁷⁷ *Tienjarig register van de Handelingen der Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk 1871-1880* (Den Haag 1890) p. 351.

⁷⁸ *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in den jare 1879*, (Den Haag 1879) p. 355.

⁷⁹ *Handelingen van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk in den jare 1871* (Den Haag 1871) p. 256.

aanneming van nieuwe leden door een modern predikant, leverde dat een golf van bijval op, maar het mocht niet baten. De ouderlingen werden geschorst.⁸⁰

Na de Doleantie zouden veel orthodoxe gemeenteleden van hervormd Sneek overgaan tot de Gereformeerde Kerken van Abraham Kuiper. Daarmee vielen de getalsverhoudingen in de hervormde gemeente uit in het voordeel van de moderneren.

In 1906 zou een vergelijkbare kwestie spelen, maar dan omgekeerd. Orthodoxe belijdeniscatechisanten, die geen predikant naar wens konden vinden in Sneek, volgden met instemming van de kerkenraad catechese bij dominee A. Jellema in Oppenhuizen. Bij drie catechisanten weigerde de Sneker kerkenraad echter het bewijs van zedelijk gedrag te verstrekken, zodat aanneming formeel niet mogelijk was. Toen in Oppenhuizen de leerlingen toch aangenomen en bevestigd waren, veroorzaakte dat een kleine rel.⁸¹

1.6 De bevestigingskwestie in Rotterdam

De bevestiging van de leerlingen geschiedde door een van de plaatselijke predikanten. Dat was decennialang goed gegaan, totdat ook hierin de richtingen een eigen plaats opeisten. Een goed voorbeeld daarvan is de situatie in Rotterdam in 1867, rond de orthodoxe predikant W.J. Jorissen Mzn.

In de hervormde gemeente van Rotterdam ontstond in het najaar van 1867 opschudding, nadat Jorissen weigerde om belijdeniscatechisanten te bevestigen die bij een moderne predikant waren aangenomen. Volgens hem ontkenden de leerlingen kernwaarden van het geloof.⁸² De predikant vroeg vrijstelling van de kerkenraad om geen belijdenisdiensten te hoeven leiden. Normaliter werden die diensten verdeeld over de vijftien predikanten van Rotterdam. Laten dopen, ten Avondmaal gaan, en catechisatie volgen was al mogelijk bij de predikant naar keuze. Maar het doen van belijdenis was daarvan uitgesloten.

Zijn moderne collega W. Francken Azn. adviseerde de kerkenraad geen vrijheid te verlenen. Subjectiviteit zou in de hand worden gewerkt door zo'n kerkelijke gebeurtenis afhankelijk te maken van de predikant. Het zou de Rotterdamse hervormde gemeente splitsen in „vijftien kerkjes”. Hij waarschuwde om in de vragen bij de aanneming het zwaartepunt te leggen op twistpunten als het geloof in de opstanding van Christus of in de onderschrijving van de belijdenisgeschriften. Alleen

⁸⁰ A. Sulman, *Geloven aan de zoom van de Veluwe, een onderzoek naar de geschiedenis van de kerkelijke liggingen op de Noordwest-Veluwe in de negentiende eeuw* (Kampen 2004) p. 188.

⁸¹ W. Dooper (ed), *Sneek in de 20ste eeuw* (Sneek 2006) p. 84-85.

⁸² W.J. Jorissen Mzn., *Het besluit des kerkerads in zake de voorgestelde verandering in de bevestiging van lidmaten, mededeeling aan de Hervormde Gemeente van Rotterdam* (Rotterdam 1867) p. 7.

Christus moest volgens hem in het middelpunt staan.⁸³ De kerkenraad liet in een stemming op 16 oktober 1867 merken dat ze de visie van Francken onderschreef.

Jorissen verweerde zich dat het hem niet ging om de kerk te verdelen. „Het proces van ontbinding en oplossing [is] sedert lang in volle werking.”⁸⁴ Hij legde uit dat sommige leerlingen een paar jaar wachtten met belijdenis doen totdat de predikant van hun keuze aan de beurt was om de bevestigingsdienst te leiden.⁸⁵ Hij wees erop dat zijn voorstel, dat elke predikant zijn eigen leerlingen zou bevestigen, al functioneerde in Groningen, Den Haag, Middelburg en Zwolle.⁸⁶ Brochureschrijver „B.”, zich noemend een gemeentelid van hervormd Rotterdam, voegde eraan toe dat door het respecteren van de richtingen, door verschillende belijdenisdiensten op één dag te houden, „de ernst van de belijdenis-predikatie [...] zeer [zou] worden verhoogd.”⁸⁷

Toen Jorissen na vier jaar opnieuw aan de beurt was om een bevestigingsdienst te leiden, werd een overeenkomst bereikt. Het voorstel van Jorissen, dat iedere predikant zijn eigen belijdeniscatechisanten bevestigde, werd weggestemd. Toch werd hem verzekerd door zijn moderne collega's dat hij hun leerlingen niet hoefde te bevestigen. Tevens werd ervoor gezorgd dat in de bevestigingsdiensten meer tegemoet werd gekomen aan de kerkelijke stromingen, meldde Jorissen.⁸⁸ Die weg werd meer en meer ingeslagen. Op plaatsen waar orthodoxen en modernen in evenwicht waren, werd geprobeerd om alle contactmomenten rond bijvoorbeeld doop, belijdenis, avondmaal en huwelijk zo veel mogelijk te vermijden.

1.7 De belijdeniskwestie

In 1816 werd besloten om de belijdenisvragen op te nemen in de kerkorde, bij de afdeling Reglement op het Godsdienstig Onderwijs. Dat was voor de eerste keer dat dat gebeurde. Naar artikel 43 stelde de predikant de volgende vragen: „Of zij van harte geloven de leer, die ze hebben beleden; Of zij ook voorgenomen hebben bij deze leer, door Gods genade, te blijven, de zonden te verzaken en een christelijk leven te leiden; Of zij zich onderwerpen aan het kerkelijk opzicht, en in geval zij zich mochten misgaan aan de kerkelijke tucht.” Hoewel de synode hiermee een blauwdruk gaf voor

⁸³ W. Francken Azn., *Advies in zake eener voorgestelde verandering in de openlijke bevestiging van nieuwe leden, uitgebracht op de kerkeradsvergadering der Ned. Hervormde Gemeente te Rotterdam, den 16 October 1867* (Rotterdam 1867) p. 3-7.

⁸⁴ Jorissen, *Het besluit des kerkerads*, p. 6.

⁸⁵ W.J. Jorissen Mzn., *Advies uitgebracht in de vergadering van den bijzonderen kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Rotterdam den 20 november 1867* (Rotterdam 1867) p. 7.

⁸⁶ Idem, p. 11.

⁸⁷ [B.], *Het gemoedsbezwaar van ds. Jorissen op nieuw ter behandeling voorgesteld in den Rotterdamschen kerkeraad* (Rotterdam 1867) p. 6.

⁸⁸ W.J. Jorissen Mzn., *Mededeeling aan de hervormde gemeente van Rotterdam betreffende de bevestiging van lidmaten door haren herder en leraar W. J. Jorissen Mz.* (Rotterdam 1871) p. 5-7.

kerkelijk handelen, lapt diverse gemeenten dat in eerste instantie aan de laars. Veel gemeenten, die al jaren eigen belijdenisvragen hadden ontwikkeld, weigerden die op te geven.

Op 1 oktober 1862 werd een andere belijdenisformule ingevoerd, die tot 1951 bleef bestaan. De belijdeniscatechisanten moesten nu antwoorden op de volgende vragen: „Belijdt gij te gelooven in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde, en in Jezus Christus, Zijnen eniggeboren Zoon, onzen Heer, en in den Heilige Geest? Zijt gij des zins en willens, bij deze belijdenis door Gods genade te volharden, de zonde te verzaken, te streven naar heiligmaking, en uwen Heiland in voorspoed en tegenspoed, in leven en in sterven getrouw te volgen, gelijk aan Zijne ware belijders betaamt? Beloofd gij, tot den bloei van het Godsrijk in het algemeen en van de Nederlandsche Hervormde Kerk in het bijzonder, met opvolging van hare verordeningen naar uw vermogen volijverig mede te werken?”

De moderne richting had geijverd voor de nieuwe vragen. Zij wilde het geloof liever funderen op een interne kracht als verstand (J.H. Scholten), gevoel of gezindheid (C.W. Opzoomer) en niet op dogma's, die volgens hen alleen gehoorzaamheid vereisten. De orthodoxe flank van de kerk kon redelijk leven met de nieuwe belijdenisvragen. Ze had kritiek op het feit dat nu het woord 'leer' was weggevallen. Daarmee werd het ze onmogelijk gemaakt om terug te vallen op de belijdenisgeschriften als kern van de kerk. Toch bleven de vragen acceptabel door de dogma's die erin waren verweven en door de verbinding met de doopsformule, die geleek op de eerste belijdenisvraag.

Die dogma's, zoals God als Schepper en Jezus als Zoon van God, waren de reden dat modernen tien jaar later hun vernieuwingen weer ter discussie stelden. De vlam sloeg in de pan toen de Nijmeegse predikant J. Hooykaas Herderscheê de belijdenisvragen niet letterlijk volgens artikel 39 van het Reglement op het Godsdienstonderwijs stelde.⁸⁹ Het Reglement was voor veel orthodoxen in de kerk het meest beproefde instrument om hun wens tot meer orthodoxie in de kerk om te zetten in daden. Hooykaas Herderscheê incasseerde een waarschuwing van het classisbestuur. Toen moderne predikanten zich met de kwestie gingen bemoeien, kon alleen het hoogste bestuursorgaan, de synode, nog ingrijpen.

In 1875 werd een adres, ondertekend door 400 predikanten, bij de synode ingediend om te protesteren tegen het stellen van de geformuleerde vragen uit artikel 39. Een voorstel van de synode om de vragen te laten staan maar facultatief te maken, werd afgekeurd door de provinciale besturen en classicale vergaderingen. Op het protest van moderne zijde stelde de synode een ondubbelzinnige handhaving

⁸⁹ Dat gebeurde overigens al eerder door de moderne predikant G.J. Simons (1834-1872). Hij bevestigde lidmaten omstreeks 1865 met „eenige door hem zelve gefabriceerde verklaringen, die werkelijk een samenraapsel van bombast” waren, aldus de confessionele L. Tinholt. In: L. Tinholt, *Christelijke doop of spotdoop, stukken betreffende het voorgevallene bij eene doopsbediening te Workum* (Amsterdam 1868) p. 13. Blijkbaar waren de orthodoxen toen nog niet zo invloedrijk dat ze konden ingrijpen.

van de letterlijke formule uit artikel 39. Zo openbaarde zich op synodaal niveau de kracht van de orthodoxie.

De kwestie had inmiddels ook het grondvlak beroerd. De synode kreeg 40.500 handtekeningen binnen met als verzoek om niemand het lidmaatschap te weigeren bij een verklaring dat hij of zij „als lidmaat van de Nederlandsche Hervormde Kerk wil medewerken tot haar doel: de bevordering van het Godsrijk.”⁹⁰ Twee protestadressen van moderne zijde, de ene ondertekend door 106, de andere door 202 predikanten, verschenen nogmaals op de tafel van de synode.

Overeenstemming tussen orthodoxen en modernen leek er maar niet te komen en in 1877 werd overwogen om de kerk te splitsen in afzonderlijke kerken, kerspelvorming genoemd, of, minder vergaand, in afdelingen onder één kerkelijk dak om zo onder andere de subsidiestroom vanuit de staat veilig te stellen. In 1880 kwam het tot een oplossing die in het voordeel van de modernen zou uitpakken. Leerlingen konden worden bevestigd in een andere gemeente en met een andere predikant, als dat beter uitkwam. Dat was een reglementering van een al langer bestaande praktijk. Verder moesten leerlingen bij de bevestiging antwoorden op de vragen „althans wat betreft den geest en de hoofdzaak van de daarin vervatte belijdenis, verklaring en belofte.” Deze bepaling liet voor modernen de gewenste ruimte open voor een eigen interpretatie. Sterker nog, daarmee maakte de synode de voorgeschreven belijdenisvragen facultatief. H.H. Meulenbelt, orthodox predikant in Baarn, vermeldde dat in een gemeente aan lidmaten werd gevraagd: „Zweert gij aan uw geweten trouw? Beloofd gij goed te zijn? Beloofd gij als reinen te leven?” Een verbinding met de Hervormde Kerk, het christendom of God ontbrak. De predikant kon naar eigen believen de vragen veranderen en de doopleden hadden maar bevestigend te antwoorden. Teleurgesteld schreef hij verder dat een „atheïst (...) die niet geloofde aan het bestaan van God” werd aangenomen. „Want hij geloofde aan de kracht der liefde, en immers, liefde is een andere naam voor God!”⁹¹

Het viel op dat de objectieve elementen in de belijdenisvragen in de negentiende eeuw waren vervangen door subjectieve elementen. Het instemmen met de leer had plaatsgemaakt voor het geloven van het individu. Het onderzoek naar de belijdenis was weggestreept tegen het onderzoek naar het hart of naar de equivalenten geweten of gezindheid. Het iets voor waarheid houden (de belijdenis) was overgegaan in het iets zijn, namelijk „gelovigen” en „ware belijders”. Het geloven van wat werd beleden was omgedraaid in de vraag te belijden wat men geloofde. Het onpersoonlijke ‘zij’ was niet meer te vinden in de nieuwe vragen. Daarvoor in de plaats was nu ‘gij’ en ‘u’ gekomen.⁹²

⁹⁰ Geciteerd in: Slis, *Rauwenhoff*, p. 143.

⁹¹ Meulenbelt, *Van belijdenisdoen*, p. 76-78.

⁹² H.H. Meulenbelt, *Onze catechese* (Nijmegen 1901) p. 17; D. Chantepie de la Saussaye, *Toespraak, gehouden in de Grootte Kerk der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Rotterdam, Zondag, den 13den Maart 1864, in de voormiddag-dienst bij gelegenheid der inzegening van nieuwe leden* (Rotterdam 1864) p. 5; Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 25.

1.8 Conclusie

Belijdenis afleggen was in de negentiende eeuw in de Hervormde Kerk belangrijk. Van de plaatselijke gemeente tot aan de landelijke synode waren kerkleden bezig om de belijdenis te stroomlijnen naar hun eigen wensen. Vanaf 1860 brak het onweer pas echt los. Strijd rond de aanneming, bevestiging en belijdenisvragen werd gedurende ruim tien jaar tijd gevoerd. Deze strijd tekent niet alleen de waarde die men aan de belijdenis gaf, maar maakt de belijdenis als casestudy ook relevant voor het toetsen van de feminiseringstheorie.

De synode heeft vrijwel in de hele negentiende eeuw geprobeerd om alle kerkelijke stromingen binnenboord te houden. Lange tijd speelde ze daarmee oud-liberalen en Groningers in de kaart. Vanaf eind jaren 1860 verhardden de verhoudingen. De toenemende invloed van de orthodoxen verstoorde het decennialange overwicht van liberale hervormden. De verkiezing van ambtsdragers werd in 1867 de gemeenteleden in handen gegeven. Daardoor leed de moderne stroming een gevoelige nederlaag. Uiteindelijk wist de synode zich in het centrum van de macht te houden.

De belijdenis was een ritueel waar de Hervormde Kerk in haar diversiteit volgens een uniform beleid optrad. De predikant hield een preek en leden gaven antwoord op de hun gestelde vragen. Aan het einde van de negentiende eeuw was de belijdenis een ritueel van een kerkelijke stroming en van een individu geworden. Leden konden kiezen waar en bij welke predikant ze belijdenis wensten af te leggen. Predikanten hoefden niet meer de leerlingen van collegapredikanten van een andere stroming te bevestigen. Sterker nog, iedere predikant mocht zijn eigen vragen stellen aan de leerlingen en de leerlingen hoefden niet meer getoetst te worden op een bepaalde uitleg van de leer.

Het doen van belijdenis werd vernieuwd met de instelling van een openbare bevestigingsdienst in 1816. Met de instelling van een bevestigingsdienst probeerde koning Willem I de binding tussen kerk en leden te versterken. Zo kon de Hervormde Kerk meer dienstbaar zijn aan het koninklijk ideaal van een kerk als een hoeder van de moraal van het Nederlandse volk. De kerk was een plaats waar beschaving, mondigheid en vaderlandsliefde werd aangeleerd. Het was daarom belangrijk dat zo veel mogelijk Nederlanders dicht bij het vuur zaten. Demografisch gezien maakte de nieuwe bevestigingsdienst haar doel niet waar. Het aantal belijdende leden bleef in de gehele eeuw steken op een derde deel van het aantal gemeenteleden. Dat was waarschijnlijk wel het grootste deel van de volwassenen. Het aantal leden van de Hervormde Kerk was echter volstrekt niet gelijk aan het aantal Nederlanders.

Het beeld van de kerk als volksopvoeder vervaagde in de tweede helft van de eeuw. Veel moderne predikanten gaven er de brui aan om in naam van de kerk sociale zorg te verlenen. Orthodoxe predikanten hadden vaak een agenda die minder nadruk legde op sociale steun. Tenslotte namen de staat en allerlei (al dan niet christelijke) hulporganisaties de hulpverlenende taak over van de kerk.

Maar de maatschappelijke taak van de kerk had de belijdenisrituelen wel danig veranderd. De betekenis van de belijdenis veranderde. De belijdenis, vooreerst een rite de passage voor toegang tot het avondmaal, werd een rite de passage voor het verkrijgen van kerkelijke volwassenheid. Het volgende hoofdstuk laat zien dat predikanten nog veel meer betekenissen verleenden aan de belijdenis.

Hoofdstuk 2

Een schare van jeugdige, diep bewogen belijders

„Ja, ik heb u lief, jeugdige christenen!”, schreef dominee C.E. van Koetsveld (1807-1893) aan zijn leerlingen die belijdenis deden, „die juist in de tijd, waarin gij op de driesprong van Hercules, het beslissende punt van uw levensweg staat, de hand uitstrekt naar de hemel en zegt: „Ik wil Christus toebehoren, en niet de wereld.”” De belijdenis was als een keuze van Hercules. Deze god uit de klassieke oudheid moest op jonge leeftijd een keuze maken tussen ondeugd en liederlijkheid of deugd en eerbaarheid, gepersonifieerd door twee vrouwen. Hercules koos voor de deugd. Wie belijdenis ging doen, koos voor een deugdzaam leven, vond Van Koetsveld.⁹³

In dit hoofdstuk wordt onderzocht hoe opinieleiders zoals Van Koetsveld dachten over leerlingen die belijdenis deden. Publicaties van theologen, predikanten, maar ook media als kranten, tijdschriften en literatuur worden daarvoor gebruikt. Kerkelijke bronnen voor dit onderzoek zijn belijdenispreken, synodeverslagen, anonieme kerkelijke belijdenisboekjes als geschenk gegeven aan nieuwe lidmaten, (auto)biografieën van predikanten, belijdenispoëzie en stichtelijke belijdenistraktaten. Deze bronnen kunnen helderheid verschaffen of de feminiseringstheorie terugkomt in de belijdenisliteratuur. Om deze theorie te onderzoeken is dit hoofdstuk verdeeld in paragrafen over de beeldvorming van de belijdenis, het jawoord op de belijdenis, de aanneming, de bevestiging en de periode na de belijdenis.

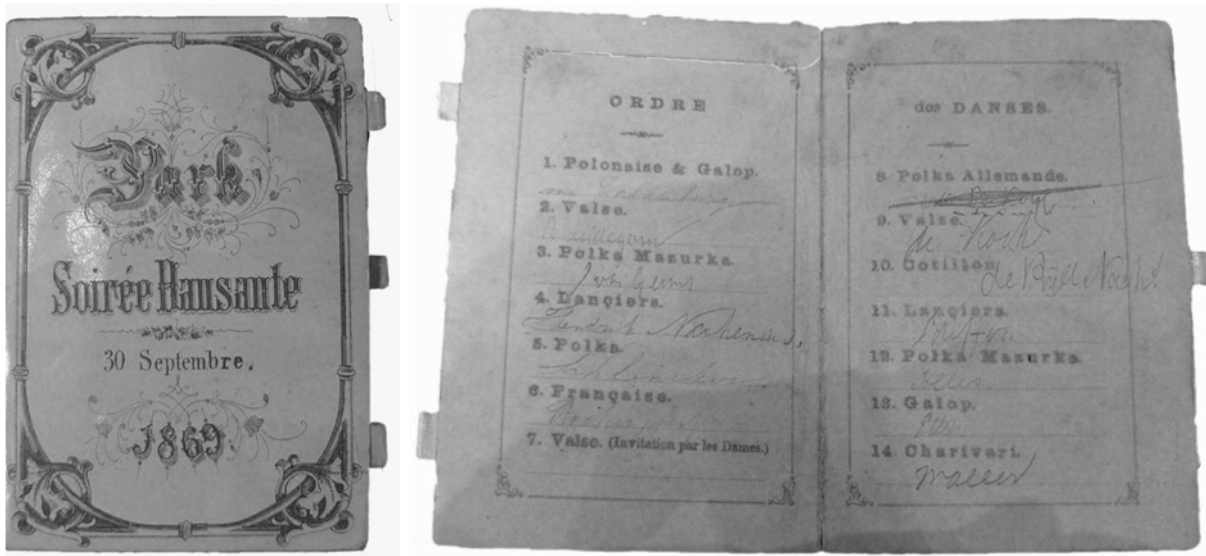
2.1 Beeldvorming van de belijdenis

Leerlingen traden, zoals we eerder zagen, op de leeftijd tussen 18 en 22 jaar toe tot de kerk. Aan het begin van de eeuw kon die wel eens wat lager zijn dan 18 jaar en in sommige provincies waren er, benevens een kleine kern „bejaarde” (volwassen) belijdeniscatechisanten, uitschieters naar 23 jaar. De belijdenisleeftijd lijkt iets op te rekken, van 14 of 16 jaar aan het begin van de eeuw, tot meer richting

⁹³ C.E. van Koetsveld & M. Stapert-Eggen, *Schetsen uit de pastorie te Mastland, ernst en luim uit het leven van de Nederlandse dorpsleraar* (Wageningen 1978) p. 105 en 109.

18-jarige leeftijd aan het eind van de eeuw. Belijdenis doen stond in de negentiende eeuw garant voor iemands geestelijke volwassenheid en die leeftijd van volwassenheid schoof enkele jaren op.⁹⁴

Belijdenis doen was een keuze. Dat was altijd al zo geweest, omdat in de gehele negentiende eeuw een minderheid overging tot het afleggen van belijdenis. Van Koetsveld vond bij zijn catechisanten geen redenen voor de belijdeniskeuze die correspondeerden met zijn „ideaal van het oogstfeest der gemeente en des leraars.”⁹⁵ Sommigen wilden belijdenis doen om van de kerkelijke diaconie geld te ontvangen, anderen werden toch maar aangenomen, hoewel de predikant betwijfelde of het nieuwe lid wel had begrepen waar hij ja op zei. Anderen stelden de belijdenis uit omdat ze een nieuw zwart pak niet konden betalen.⁹⁶

Een van de balboekjes (een luxe uitvoering) van Agatha van Gilse. Zij was doopsgezind en deed in 1868 haar belijdenis. Onder de walsen kon men de naam van de „engagement” zetten. Foto Noord-Hollands Archief, Haarlem

Jongeren deden belijdenis omdat een nieuw levensperspectief wenkte. De belijdenis was een „reçu” (ontvangstbewijs) om zich op te kunnen houden in salon, balzaal, academie en handeldskantoor.⁹⁷ Diverse bronnen beschrijven hoe jongens op ongeveer zestienjarige leeftijd belijdenis deden, om vervolgens het ouderlijk huis te verlaten om te gaan studeren, het vaderland te dienen in het leger, of een beroep te gaan uitoefenen. Kortom, de jongeman kwam in „eenen nieuwen kring van

⁹⁴ P. Stokvis, *Het intieme burgerleven, huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19^e eeuw* (Amsterdam 2005) p. 52-53. Niet-kerkelijke bronnen noemen als oorzaak dat op jonge leeftijd nog niet alle kennis behoorlijk verwoord kan worden en dat de rijping van het geloof in het hart nog niet voldoende is. „Het komt ons [...] voor, dat en de jeugdige leeftijd van vijftien jaren hier veel te jong gemaald wordt om dien heiligen indruk te kunnen ontvangen, en dat de eigenlijke bepeinzingen van het maagdelijk gemoed bij zulk eene gelegenheid niet naar hare waarde ontvouwen worden.” *Vaderlandsche Letteroefeningen* Vol. 1 (1820), p. 349. Van Koetsveld & Stapert-Eggen, *Mastland*, p. 111.

⁹⁵ Van Koetsveld & Stapert-Eggen, *Mastland*, p. 111.

⁹⁶ Idem, p. 107-109.

⁹⁷ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 31.

werkzaamheden.”⁹⁸ Voor meisjes hield de nieuwe levensinvulling iets anders in. Meisjes van hoge afkomst werden bij hun volwassenheid voorgesteld in de wereld, een beschermde kring van contacten bij bijvoorbeeld dansles. Het eerste bal markeerde voor het meisje haar entree in de uitgaande wereld.⁹⁹ Domineedichter E. Laurillard (1830-1908) beschreef dat in een gedichtje: „Gij vraagt, of mijn Marie ook meê naar ’t bal zal gaan; bedenk, dat dit heel raar zou staan. Het meisje heeft nog geen belijdenis gedaan.”¹⁰⁰ Openbare gelegenheden als bal- of toneelzalen boden jonge mannen en vrouwen de gelegenheid om elkaar te ontmoeten en op zoek te gaan naar de man of vrouw om tot een huwelijk te komen.¹⁰¹ De belijdenis was dus een ritueel om de nieuwe volwassen status te markeren. Een vrouw van stand kon na de belijdenis en in het huwelijk zich wijden aan diaconale hulp en aan het volgen van lessen muziek, tekenen of een taal als Frans.¹⁰² Voor de meeste meisjes uit alle standen was de belijdenis echter een grotere verandering. Het was een sluitstuk van de opvoeding en de schooltijd, en het begin van het toewerken naar een huwelijk of een beroep.¹⁰³

De ontwikkeling van de belijdenis als rite de passage van kind naar volwassenwording, is in het godsdienstig circuit het meest terug te vinden bij theologische stroming uit Groningen. De theologen uit het noorden maakten daar vanaf de jaren 1840 melding van. Dat correspondeerde met het moment dat de stroming zich uitbreidde over Nederland. Ze konden voor hun inzichten aansluiten op een al langer bestaand genre van adviesliteratuur.

Volgens predikanten was er in de maatschappelijke positie van beider seksen niet zoveel sociale mobiliteit. De armen bleven arm, de rijken rijk, de mannen maatschappelijk nuttig en de vrouwen bestemd voor werk binnenshuis (als moeder en opvoedster) of tot diaconale activiteiten. „Hoe minder ieder den levenskring, waarin God hem plaatste, beschouwt als zijne levenstaak, des te meer staat de

⁹⁸ G.W. de Vreede & A.C. de Vreede, *Levensschets van G.W. Vreede* (Leiden 1883) p. 54; C.W. Pape & J.D. Janssen, *Het leven en werken van J.D. Janssen* ('s-Hertogenbosch 1855) p. 24; J.L. Nijhoff, *Herinnering onzer christelijke hervormde belijdenis en blijdschap over die onzer kinderen, naar aanleiding van 2 Joh. vs. 4* (Arnhem 1825) p. 10-11; K.F.W. Eijmael, *Wenken voor armenbesturen, armenverzorgeren en allen, die in de armenverzorging belang stellen* (Zwolle 1849) p. 56-57; [Cornelia], *Het afleggen der geloofsbelijdenis, door Cornelia* (Breukelen 1901) p. 4. In een andere bron wordt een voorstel gedaan, dat iedereen, ongeacht sekse, vermogen of leeftijd na de kerkelijke belijdenis kiesrecht moest kunnen krijgen. In J. Holland, *Darwinia. Een roman uit een nieuwe wereld* vol. 2 (Deventer 1876) p. 273 (via <http://www.dbnl.nl>, geraadpleegd 18 februari 2011).

⁹⁹ [E.C. v.d. M.], *Mevrouw etiquette*, p. 216; Stokvis, *Het intieme burgerleven*, p. 56.

¹⁰⁰ Geciteerd in: A. Korteweg & W. Idema, *Vinger Gods, wat zijt gij groot, een bloemlezing uit het werk van de dominee-dichters Nicolaas Beets, J.P. Hasebroek, Bernard ter Haar, J.J.L. ten Kate [en] Eliza Laurillard* (Amsterdam 1978) p. 254. Datum en vindplaats van dit gedicht vermeldt het boek niet.

¹⁰¹ Dat is een belangrijk thema in het door boekhandelaren aangeprezen belijdenisgeschenk *Haar hooglied*. C. Doorman, *Haar hooglied* (Utrecht 1898) p. 52, 63 en 66.

¹⁰² Eijmael, p. 61.

¹⁰³ W.J.P.R. Kruseman, *Mijn leven* (Dordrecht 1877) p. 8 (via <http://www.dbnl.nl>, geraadpleegd 18 februari 2011); C.E. van Koetsveld, *Fantasie en waarheid* vol. 1 (Schoonhoven 1863) p. 219. (via <http://www.dbnl.nl>, geraadpleegd 18 februari 2011); H. de Veer, *Frans Holster* vol. 3 (Rotterdam 1871) p. 442 (via <http://www.dbnl.nl>, geraadpleegd 18 februari 2011); Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 7; M.W.A. van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam 1998) p. 19.

maatschappij bloot aan die geweldige omkeeringen, die ten slotte alleen de ellende verdubbelen.”¹⁰⁴ Daarmee deelden de predikanten een algemene mening van die tijd.¹⁰⁵

Belijdenis doen, wat was dat volgens predikanten en theologen een beslissende ure en een heilige ure, doelend op het beantwoorden van de belijdenisvragen in het openbaar in het kerkgebouw en de aansluitende bevestigingshandelingen door de predikant. Deze woorden in deze betekenis bleven in de negentiende eeuw onafgebroken van kracht. De belijdenis van nieuwe lidmaten werd een ure of een plechtigheid genoemd. Aan het woord ging een bijvoeglijk naamwoord vooraf als plechtig, aandoenlijk, beslissend, gewichtig, groot of heilig. De orthodoxe predikant J.J. van Oosterzee (1817-1882) was nog stellig: „Want schooner, maar ook gewigtiger dag dan dezen hebt gij tot dusverre nimmer beleefd.”¹⁰⁶ Van Koetsveld vond de ure heilig omdat de belijdenisvragen in het openbaar werden beantwoord, om de bevestigingshandelingen van de predikant en om het geloofselement in de belijdenis: de belijdenis was een contact met God.¹⁰⁷ De woorden werden ook gebruikt voor andere sleutelmomenten in het leven. Bij de geboorte, doop, huwelijk en overlijden werden deze woorden in de mond genomen.¹⁰⁸ Niet-kerkelijke bronnen stemden in betekenisgeving van de woorden vrijwel overeen met kerkelijke bronnen. Predikanten plaatsten de belijdenis dus op hetzelfde niveau als geboorte, huwelijk en overlijden.

Geen belijdenis doen, dat was bijna onmogelijk. Dan „deugt men niet”, liet C. Busken Huet Jozefine zeggen.¹⁰⁹ Armoede was, zoals gezegd, een reden om de belijdenis uit te stellen. Piëtistische gereformeerden stelden hun belijdenis ook soms uit. Waarschijnlijk doelde Busken Huet op degenen wier belijdenisaanvraag ernstig werd overwogen door de kerkenraad, omdat ze een ergerlijk leven leidden. Seksuele omgang voor het huwelijk werd niet gewaardeerd en kon de tuchtmaatregelen van

¹⁰⁴ C.E. van Koetsveld, *Tot wien Heer, een geschenk aan jeugdige lidmaten* (Schoonhoven 1870) p. 101; zie ook [Anonymus], *Ter herinnering uwer afgelegde geloofsbelijdenis* [gedaan in Amsterdam, 23 maart 1875], p. 10-11 en P. Hofstede de Groot, *Hoe vrouwen den Heer moeten dienen, ook buiten haar huis. Bijzonder eene aanbeveling van het diaconessenambt en de sionsverenigingen aan jonge zusters der christelijke kerk* (Groningen 1854) p. 5. Dat Hofstede in dit traktaat vrouwen oproept om zich aan te melden voor het diaconessenambt, een soort protestantse orde voor vrouwen die ontstond in de negentiende eeuw, is een voorbeeld van feminisering van religie.

¹⁰⁵ Van Tilburg, *Adviesliteratuur*, p. 141; Buitenwerf-Van der Molen, *God van vooruitgang*, p. 177; Stokvis, *Het intieme burgerleven*, p. 164-167.

¹⁰⁶ J.J. van Oosterzee, *Gespaard maar bewaard, leerrede over Johannes XVII:15* (Rotterdam 1860) p. 168.

¹⁰⁷ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 26.

¹⁰⁸ J.J. van Oosterzee, *Levensvragen, beantwoord in leerredenen* (Rotterdam 1860) p. 137; J.J. van Oosterzee, *Het leven van Jezus* vol. 1 (Utrecht 1846) p. 551; L.G. Pareau, ‘Wenken omtrent Jezus’ wijsheid in de opvoeding zijner apostelen in het algemeen’, in: *Waarheid in Liefde, een godgeleerd tijdschrift voor beschaafde christenen*, vol. 1 (1840), p. 64-100, aldaar p. 86; *Boekzaal der geleerde wereld: en tijdschrift voor de Protestantsche kerken in het Koninkrijk der Nederlanden* (1847) p. 234 en 397; B. ter Haar, *De onwrikbare vastheid van het godsgebouw: afscheidsrede over 2 Timotheüs 2:19* (Amsterdam 1854) p. 8; [Anonymus], *Willem Baarland voor jongelingen in het schoonste, doch tevens gevaarlijkste tydperk hunnes levens*. (Den Haag 1829) p. 249 en 280.

¹⁰⁹ C. Busken Huet, *Jozefine* (Haarlem 1898) p. 84 (via <http://www.dbnl.nl>, geraadpleegd 18 februari 2011).

de kerk in werking stellen.¹¹⁰ Van belijdenisafstel vanwege desinteresse in de kerk, was waarschijnlijk nog geen sprake. Een klein aantal Nederlanders noemde zich aan het einde van de negentiende eeuw onkerkelijk. Het grootste deel had waarschijnlijk op volwassen leeftijd de kerk vaarwel gezegd en dus al wel belijdenis gedaan. Dat neemt niet weg dat de status van belijdenis doen aan het einde van de negentiende eeuw onder druk kwam te staan. A.G. van Hamel (1842-1907) voerde in een van zijn publicaties iemand op die geen belijdenis deed, omdat het maatschappelijk gezien nauwelijks nog meerwaarde bood.¹¹¹

2.2 Het jawoord van de belijdenis

Inherent aan het doen van belijdenis is de opnemng van doopleden als volwaardig lid in de schoot van de kerk. Maar daar ging de aandacht van het predikantenkorps niet naar uit. Van Koetsveld noemde drie argumenten waarvan hij de eerste twee hoe dan ook afwees. Voor sommige leerlingen was de belijdenis een „examen, en 't lidmaatschap het diploma van bekwaamheid. Een ander verwacht het zelfs met belijdenis van zonde.” Een derde uitleg achtte hij de beste. Belijdenis had als oogmerk om het handelen te normeren, vond hij. Het is een „verbindtenis, om zich onberispelijk, naar de lessen van Christus, te gedragen, waartoe hij wel altijd, maar nu dubbel verplicht is.”¹¹² Verplichting, dat was een woord wat telkens terugkwam in deze belijdenisopvatting over de verheffing van het individu en de vorming van het volk. Een andere predikant schreef dat de ouders „geroepen waren niet alleen om een mensch te vormen tot een goed burger der maatschappij, maar een mensch op te voeden tot een vroom Christen, tot een aanstaanden engel.”¹¹³ De belijdenis was een moment om het maatschappelijk handelen te benadrukken, tot geluk van de „redelijke” mens. De orthodoxe predikant B. Moorrees (1780-1860) blikte op die manier terug op zijn kinderjaren, waar hij 's zondags naar de kerk ging onder een liberale predikant: „Van godsdienstigheid en vroomheid hoorde ik wel niets, maar toch veel van beschaafd, fatsoenlijk, goed burgerlijk en zedelijk leven.”¹¹⁴ Een andere predikant vond dat de

¹¹⁰ Sulman, *Geloven aan de zoom van de Veluwe*, p. 91. Hoe zwaar seksueel verkeer buiten het huwelijk woog, toont een ingezonden brief van godsdienstonderwijzer W.C. Lodder aan de kerkenraad van de hervormde gemeente van Emmen. Lodder stelde dat een meisje belijdenis had gedaan, terwijl ze ongehuwd zwanger was. „In de jaren dat ik in het evangelie werkzaam ben, mocht behulpzaam zijn bij hunne voorbereiding tot de belijdenis, is er nooit één geweest, die zóó huichelachtig met de belijdenis heeft gespeeld als Hendrikje Hendriks.” *Drents Archief*, archief Nederlands Hervormde Gemeente Emmen, inv.nr. 85, Brief van W.C. Lodder te Emmen, waarin hij een klacht indient tegen H. Hendriks te Emmen wegens het doen van belijdenis op valse gronden, 1890.

¹¹¹ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 9-10. Van Hamel (1842-1907) was een modern predikant, diende Waals hervormde gemeenten, legde in 1879 zijn ambt neer en werd hoogleraar Frans.

¹¹² Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 28; J.G. Veltman, *Leerrede over de verbindtenis aan God ter plegtige bevestiging der lidmaten in de christelijke gemeente* (Dordrecht 1825) p. 15.

¹¹³ H. van Berkum, *Avondmaalsroeping en avondmaalszegen, een geschenk voor lidmaten der christelijke kerk en voor hen, die het wenschen te worden* (Utrecht 1857) p. 14 en 114.

¹¹⁴ B. Moorrees, *Bekeering en eerste levensjaren van wijlen den weleerw., zeer geleerden heer B. Moorrees, in leven bedienaar des goddelijken woords, door zijne eerwaarde zelve beschreven* (Leiden 1890) p. 22; J.G.

kerk „geene andere strekking heeft, dan de veredeling des menschen en zijne vernieuwing naar het oorspronkelijk beeld van zijnen Maker.”¹¹⁵ Wie ontrouw werd aan de verplichting, had heel wat uit te leggen aan God op de oordeelsdag.

Een tweede opvatting betrof een meer kerkelijke opvatting van belijdenis doen. Belijdenis werd dan gezien als het onderstrepen van Gods beloften bij de doop of als een acte die van belang was bij het proces van bekering.¹¹⁶ Men gaf adviezen hoe men goed kon geloven en hoe men dat in praktijk diende te brengen in de maatschappij.

In een derde opvatting werd het hart centraal gesteld als plaats waar het moest gebeuren. Deze opvatting kende een orthodoxe en een moderne variant. De orthodoxe variant stelde dat het hart moet instemmen met het gezag van de bijbel, Jezus of bepaalde dogma's als de drie-eenheid. Zo'n hart stond niet open voor al te veel maatschappelijke betrokkenheid. Men moest zich afzonderen van de wereld. Sociëteit, concertzaal of kroeg waren geen geaccepteerde ontmoetingsplaatsen voor nieuwe lidmaten. De verbinding tussen het hart van de mens en geloof in God werd niet zomaar gemaakt. Gevaren hadden vooral betrekking op de gezindheid van het hart. Sommigen hadden belijdenis gedaan, terwijl hun hart er niet bij was. Andere „zogenaamde belijders” hadden belijdenis gedaan, maar gingen vervolgens naar de schouwburg. Die belijdenis was dus niet echt, dat wil zeggen: niet met het hart gemaakt.¹¹⁷

Een voorbeeld hoe de orthodoxie dacht over belijdenis en hart, is te vinden in de brochure *Het afleggen der belijdenis, door Cornelia*, een gesprek tussen drie vrouwen. Daaruit blijkt dat het hart als legerplaats van emoties belangrijker werd. Maar de opvattingen vanuit het hart werden wel beperkt door kennis. Catharina vond belijdenis een gewoonte, die niet nagelaten mocht worden als innerlijke motivaties zoals zondebesef niet helder waren. Ze gaf daarmee het standpunt weer dat volgens de brochure door velen in de Hervormde Kerk van de negentiende eeuw werd gehuldigd. Orthodoxen keurden de oude praktijk van belijdenis doen, als zijnde een plichtmatige belijdenis zonder hart, af. Dina legde met name de nadruk het hart door te spreken over een „verzekerd geloof” als voorwaarde voor het doen van belijdenis. Haar vervolgvraag was hoe men daar zeker van kon zijn en of mensen met een „zwak geloof”, die niet zeker wisten of ze geloofden, wel belijdenis mochten doen. Johanna

Veltman schrijft in zijn belijdenispreek: „Hij, die zich aan God openlijk, plechtig en welmeenend verbindt, geeft bewijzen van een verlicht verstand, van een rein gevoel, van een wel geplaatst hart, van een pligmatig, edel en loffelijk gedrag.” In: Veltman, *Leerrede over de verbindtenis aan God*, p. 17.

¹¹⁵ C.N. de Graaf, *Het uur zijner openbare belijdenis van het evangelie, het onvergetelijkste uur uit het leven van den christen. Leerrede over Joh. I vs. 40, laatste gedeelte, bij de openlijke bevestiging van ledematen* (Leiden 1843) p. 10. Belijdenis doen was een „verstandsbeschaving” en een „dure verpligting”, volgens [Anonymus], *Willem Baarland*, p. 16. Zie ook Vree, *Groninger godgeleerden*, p. 151-152.

¹¹⁶ Zie bijvoorbeeld T.C.R. Huijdecoper, *Gedachten bij het naderen van den dag der aflegging mijner geloofsblijdenis* (Utrecht 1875) p. 18.

¹¹⁷ J.G. Verhoeff, *Een woord tot allen, die in de Nederl. Herv. Kerk belijdenis des geloofs hebben afgelegd* (Nijkerk 1899) p. 8.

vertegenwoordigde waarschijnlijk het standpunt van de schrijver. Zij vond dat men pas belijdenis mocht doen als men iets voelde van zonde, zich verliet op God en een „besliste keuze [maakte] om den Heere te dienen.” Gewoonten mochten geen doorslag geven, maar een enkel beroep op het hart was ook niet goed. Het ging haar niet om de hoeveelheid geloof (verzekerd of niet) maar om de aanwezigheid ervan. Ze koppelde het hart aan kennis van de godsdienst, aan de kerk en aan de sacramenten. Als gedoopten, als „kinderen des Verbonds” kon men niet zomaar de belijdenis achterwege laten. Ook was het verband van de gemeente en het houden van het avondmaal nodig om de nieuwe leden in hun besluit te versterken.¹¹⁸

De moderne variant noemde het ankerpunt van de belijdenis eveneens het hart, al gaven ze er een andere betekenis aan. De moderne predikanten beriepen zich op de „vrijheid van onderzoek” en de „vrijheid van het geweten”. Het hart mocht niet afgekneld worden door allerlei dogma’s of kerkordelijke reglementen, maar moest zich in vrijheid kunnen ontwikkelen. Het hart was een synoniem voor de „godsdienstige behoefte” waarin de mensen hun verlangen hadden gekleed.¹¹⁹ De opvatting dat modernen vroegen om een belijdenis van het hart en orthodoxen om een instemming met de leer vanuit de belijdenisgeschriften, werd veelvuldig aangehangen in de kerk. Niet in het minst kwamen deze geluiden uit de moderne hoek. Orthodoxe predikanten op hun beurt verweten hun collega’s dat ze alleen instemming met de nieuwste inzichten van de theologie acceptabel vonden voor het doen van belijdenis.

Predikanten die zich verwant voelden met de Groninger school kozen voor de eerste twee opvattingen. Orthodoxe predikanten kozen vaker voor opvattingen twee of drie. Moderne collega’s hielden het vaak bij het laatste. Het schema heeft een ideaaltypisch karakter, waarin niet alle opvattingen zonder meer inpassen. De grenzen tussen de opvattingen waren vloeiend.

2.3 De aanneming

De catechisatie als opmaat tot het afleggen van belijdenis brachten de leerlingen volgens vrijwel alle predikanten en literatoren¹²⁰ door zonder veel leergierigheid. Een uur onderwijs krijgen was de leerlingen al te veel, verzuchtte Van Koetsveld. „Ernst”, „opmerkzaamheid”, „ware belangstelling” of „leergierigheid” vond de predikant nauwelijks onder zijn catechisanten. „Grappen”, „dwaasheden”, „de vrolijkheid der jeugd” en gering betoon van „kracht van geest en karakter” des te meer. „Ernstige

¹¹⁸ [Cornelia], *Het afleggen der belijdenis, door Cornelia* (Breukelen 1901) p. 8-11. Cornelia was de pseudoniem van S.E. Buddingh. Een vergelijkbare opvatting biedt J.J. van Toorenenbergen, *Twaalf kerkredenen, uitgesproken te Rotterdam 1869-1879* (Culemborg 1881) p. 83 en 91.

¹¹⁹ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 28.

¹²⁰ Onder andere J. van Lennep, *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* vol. 1 (Den Haag 1866) p. 349 (via <http://www.dbnl.nl>, geraadpleegd 18 februari 2011).

gedachten” en „heilige gevoelens” waren er wel eens, maar men schaamde zich ervoor en hield ze verborgen.¹²¹ Het gebrek aan interesse constateerden twee orthodoxe predikanten ook bij zichzelf, toen ze op gevorderde leeftijd nog eens terugblikten op hun belijdenis. Moorrees: „Ik leerde de lessen zonder eenig nadenken, doch alleen maar om mijne belijdenis te kunnen afleggen.” Ook aan het avondmaal nam hij deel uit gewoonte.¹²² Een bekende van hem, de predikant D.A. Detmar (1774-1844) tekende op dat ook hij goed kon leren en zo de vragen van buiten leerde. Belijdenis deed ook hij uit gewoonte, zonder dat zijn hart erbij was, en zonder de „gezelschappen der wereld” te verlaten.¹²³ Het leek er dus niet op dat leerlingen hun lessen niet konden leren.

Tijdens de laatste maanden van de catechisatie kon die onverschillige houding nog veranderen. „Toen werd het leeren ernst, en de inspanning meenens: want het gold uwe belijdenis!”¹²⁴ „Angst of de vragen wel goed zouden beantwoord worden op de aannemingsavond alsook „vreugde” om belijdenis te gaan doen, wisselden elkaar af. In die laatste dagen voor de bevestigingsdienst kon het hart „welmeenend gestemd” zijn en kon er een „stillen traan” blinken.¹²⁵

Met de kennis van de leerlingen en het besef wat die kennis inhield, bleef het echter droevig gesteld. „Men neemt trouw over, wat wij zeggen, en oefent er zich op, om het ons met onze eigene woorden weer te geven. En wij kunnen daarbij nauwelijks merken, of het instemming vindt of afkeuring, sympathiek wekt of tegenzin. Om nu van geen domme antwoorden te spreken, ’t is mij meer dan eens gebeurd, dat één van mijne leerlingen stellig het tegendeel uitsprak van ’t geen hij toonde te denken en te gelooven; en dat alleen, omdat hij meende, dat ’t zoo naar mijn zin zou wezen.”¹²⁶ Het kennisverschil tussen catechisant en predikant werd vanaf de jaren 1860 soms gezien als een beschavingsverschil. Vaker hield het verband met een toenemende bewustwording van de predikantenstand. Kennis was een afbakening van de beroepsgroep.¹²⁷ Door dat in de belijdenisliteratuur op te tekenen, hoopten predikanten wellicht hun pupillen op te trekken naar hun eigen beschavingsniveau.

En dan kwam de aannemingsavond. Veel predikanten spraken afkeurend over het woord examen. Blijkbaar was dat in gebruik om de aanneming mee aan te duiden. Het woord examen duidde op een devaluatie van de aanneming, volgens de predikanten. De aannemingsavond mocht geen repetitie zijn,

¹²¹ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 21.

¹²² Moorrees, *Bekeering en eerste levensjaren*, p. 22 en 29.

¹²³ D.A. Detmar, *Gods vrijmagtige genade aan eenen zondaar verheerlijkt, of Echt verhaal van zijne eerste levensjaren, krachtdadige verandering in zijne jeugd, verkeer met godvruchtige vrienden, gelovige omhelzing van Jezus, dagelijks leven in hem, en zijne en aller gelovigen verwachting op de eeuwige zaligheid, met een woord van waarschuwing, bemoediging en vertroosting, in eenige brieven aan eenen vriend medegedeeld* (Amsterdam 1835) p. 11 en 13; zie ook Verhoeff, *Een woord tot allen*, p 5.

¹²⁴ Van Koetsveld, p. 23.

¹²⁵ Van Oosterzee, *Gespaard, maar bewaard*, p. 186.

¹²⁶ Van Koetsveld, p. 23 en 34.

¹²⁷ D.J. Bos, ‘„Een kring van achtbare mannen.”’ p. 41.

die bij het juist beantwoorden van de vragen werd bekroond met inschrijving in de lidmatenregisters. De predikant Van Hamel schreef dat een meisje het gevoel had voor een rechtbank te komen. Want wie de vragen niet goed beantwoordde, had een groot probleem. Het meisje voelde zich, ondanks dat ze goed geleerd had, „alsof ze geblinddoekt op een kruisweg zou geplaatst worden en daar zou moeten zeggen, of ze links of rechts wilde gaan.” Van Hamel liet de aannemingsavond goed aflopen, iets waar veel predikanten niet meer over schreven.¹²⁸ „Toen de aanneming voorbij was, toen was het gevoel van vrede gekomen. De predikant had met een ernstige toespraak en een plechtig, warm gebed de samenkomst besloten. De ouderling zelf was er door geroerd [ge]worden.”¹²⁹ De verheven sfeer van de aanneming maakte plaats voor een „meer huiselijk karakter” ervan. Er kon „chocolade met beschuitjes” worden geserveerd en de domineesvrouw kon binnenkomen en deelnemen aan de gesprekken.¹³⁰

2.4 De bevestiging

Koning Willem I gaf met de invoering van de kerkelijke vernieuwingen in 1816 meer ruimte voor rituelen. Hij stelde een bevestigingsdienst, met in de liturgie een persoonlijk onderdeel. Na het benoemen van de voorgeschreven belijdenisvragen, besloot artikel 43 van het Algemeen Reglement: „Waarop de bevestiging zelve plegtiglijk en met gepaste aanspraken geschiedt.”¹³¹

De plaatselijke gemeente had de mogelijkheid om verdere rituelen rondom het doen van belijdenis zelf te regelen. Sommige gemeenten hadden in eerste instantie niet zoveel op met die nieuwigheid. Ze besteedden niet veel aandacht aan het instellen van een rite voor het afleggen van belijdenis.¹³² In Dordrecht was de afkondiging van 1816 echter voortvarend aangepakt, meldde J.G. Veltman in zijn belijdenispreek van 1825. Het leverde ook resultaat op. De bevestigingsdienst op zondag lokte doorgaans een talrijke schare, schreef hij. Na de aanneming op een doordeweekse avond, werden de namen van de nieuwe leden in een „bijzondere bijeenkomst”, de bevestigingsdienst, „opgeteekend en afgelezen.” Vervolgens werden de nieuwe leden in die dienst vooraan in de kerk gepositioneerd.¹³³

¹²⁸ De aard van de primaire bronnen, zoals preken en stichtelijke traktaten, liet niet veel ruimte voor de aanneming over. Omdat de bevestiging meer publieke rituelen had, richtte de publiciteit zich ook vooral daar op.

¹²⁹ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 15-16.

¹³⁰ [E.C. v.d. M.], *Mevrouw étiquette*, p. 240.

¹³¹ Algemeen Reglement, 1816, artikel 43, p. 7.

¹³² *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1830* (Den Haag 1831) p. 28; *Handelingen van de algemeene christelijke synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1832* (Den Haag 1833) p. 108-109. G.H. van Senden ijverde voor een belijdenisdienst op zondag, liefst op eerste Paasdag, om zo de bevestiging meer cachet te geven. Van Senden, *De plegtige bevestiging*, p. 2-9.

¹³³ Veltman, *Leerrede over de verbindtenis aan God*, p. V; *Mevrouw étiquette*, p. 242.

Aan leerlingen werd vervolgens gevraagd om op te staan, een handeling die in alle gemeenten en in de gehele eeuw gemeengoed was. Vervolgens las de predikant de vragen voor, waarop de leerlingen een bevestigend jawoord gaven, in Dordrecht begeleid met een „bloote buiging des ligchaams”.¹³⁴ Met een toespraak gaf de predikant nog een zegen mee. Die kon variëren van een tekst uit de bijbel tot een stichtelijke wens in eigen woorden. Vervolgens liet de predikant een gezang zingen. De coupletten werden gezamenlijk of apart gezongen. In Dordrecht zongen de nieuwe leden de eerste twee coupletten en de gemeente zong de nieuwe leden aansluitend het derde couplet toe.¹³⁵

De bronnen vermeldden nauwelijks of het aantal liturgische elementen verder was uitgebreid of verdiept. Een predikant uit

Baarn, H.H. Meulenbelt, was kritisch op een aantal rituelen. Zijn opsomming suggereert dat het aantal rituelen was vermeerderd. Hij noemde het opleggen van de handen aan nieuwe leden, het beantwoorden van de vragen door een van de belijdeniscatechisanten uit naam van allen, het meegeven van een eigen bijbeltekst aan elk nieuw lid, het geknield bidden en

Dominee B. Lütge, hervormd predikant in Groningen, te midden van zijn catechisanten. Het is onbekend of ze belijdenis gingen doen. Op deze foto uit 1901 dragen de vrouwen voornamelijk lichtgekleurde kleren, de mannen gaan voor donkere pakken. Foto Groninger Archieven, Groningen

het schudden van de handen als teken van broederschap en opneming in de gemeente.¹³⁶ Een andere bron noemt het oplezen van de namen in de bevestigingsdienst, voor het jawoord van de catechisanten.¹³⁷

¹³⁴ Veltman, p. 10. Die buiging was volgens een andere bron ook gebruikelijk bij een belijdenisrede: een preek die in de week voor het avondmaal werd gehouden. In deze preek werden ook vragen gesteld, waarop de gemeente antwoordde door het hoofd te buigen. C. van Schaik, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven* vol. 1 (Haarlem 1848) p. 224. Een andere bron vermeldde dat meisjes alleen bogen, „ter vervanging van het ja.” Blijkbaar was hier sprake van een tegenstelling tussen jongens en meisjes. De laatste mochten hun jawoord niet uitspreken in de kerk. [E.C. v.d. M.], *Mevrouw étiquette*, p. 242.

¹³⁵ Veltman, *Leerrede over de verbindtenis aan God*, p. 32; Nijhoff, *Herinnering onzer christelijke hervormde belijdenis*, p. 25; A. Francken was een voorstander van „doelmatig beurtgezang”, in: *Leerrede bij de bevestiging van lidmaten der gemeente, ter aanprijzing van getrouwe verbindtenis aan hunnen Heer* (Utrecht 1849) p. 6 en 19-20. Het fenomeen om bijvoorbeeld mannen en vrouwen apart een couplet te laten zingen, was bij kerkelijke plechtigheden niet onbekend.

¹³⁶ Meulenbelt, *Van belijdenisdoen*, p. 91.

Een mogelijke oorzaak voor deze groei van rituelen was de opvatting dat het hart centraal moest staan. Modernen vonden veel kerkordelijke reglementen te beperkend en wilden alle ruimte om de overtuigingen van het hart te kunnen uiten in de kerk. De individualisering van het geloof werd door rituelen bekrachtigd.

Rituelen waren er ook op materieel gebied. Kleding versterkte het bijzondere karakter van de belijdenis. De aanneming en de bevestigingsdienst was, evenals doops-, huwelijks- en begrafenisplechtigheden, een reden om nieuwe, nette kleren te kopen. Daarbij droegen de jonge leden

Een advertentie voor belijdeniskleding uit het *Rotterdamsch Nieuwsblad*, jaargang 28, nummer 8296, 3 april 1905. Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

nieuwe kleren, omdat die pasten bij hun status van volwassenen.¹³⁸ Over hoe die kleding er uit zag, is weinig geschreven. Iemand zag dat tijdens de combinatiedienst van bevestiging en avondmaal, de gemeenteleden, zowel mannen als vrouwen, zwarte kleding droegen.¹³⁹ De *Nederlandsche Spectator* repte van een zwart zijden japon voor de meisjes.¹⁴⁰ Een meisje vond voor zichzelf een japon, laarzen, een hoed en handschoenen nodig.¹⁴¹ In advertenties voor

¹³⁷ *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 19 maart 1842.

¹³⁸ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 97; J.A. Klokman, 'Een Achterhoekschen boerenzoon, die Artis bezoekt', in: *Het Lees kabinet, mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen* vol. 3 (Amsterdam 1864) p. 1-28 aldaar p. 3. Een andere bron koppelt de belijdenis in de Paastijd aan Christus' opstanding. De gelovige in de Rooms-Katholieke Kerk moest de zondenvergeving door opstanding symboliseren door het gebruik van witte kleding. Volgens de schrijver nam de Hervormde Kerk dat over, met dien verstande dat het nu moest gaan om nieuwe kleding. In: *De Navorscher, een middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer tusschen allen, die iets weten, iets te vragen hebben, of iets kunnen oplossen* (Amsterdam 1853) p. 125; Chr. Hunningher, *Over den doop en het belijdenis doen van onze kinderen* (Baarn 1910) p. 27.

¹³⁹ C. van Schaik, *Tafereelen uit het Drentsch dorpsleven* vol. 1 (Haarlem 1848) p. 119-120.

¹⁴⁰ 'Bekentenissen eener jonge dame, medegedeeld door de oude heer Smits', in: *De Nederlandsche spectator, weekblad van den ouden heer Smits* (Arnhem 1857) p. 113-119 aldaar p. 119; Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 8, 50.

¹⁴¹ Aldus de feuilleton Lentebelofte die volgens de krant vanuit het Zweeds in het Nederlands was vertaald. *Nieuws van den dag: kleine courant*, nr. 9872, 17 maart 1902 (via

„belijdenis-costumes”, in opkomst vanaf de jaren 1890, werd „zwart cheviot, drapé, kamgaren, graniet [en] diagonaal” aangeprezen.¹⁴² Een sobere kledingstijl was passend, stond in een etiquetteboek. „Zwart is stemmig, ernstig.”¹⁴³

Veel fotoportretten van meisjes in de tweede helft van de negentiende eeuw waren gemaakt in lichte kleding. Bij het moment van volwassen worden sloeg dat waarschijnlijk om. Bij het merendeel van de foto's waren de jonge vrouwen vastgelegd in donkere kleding.¹⁴⁴ Ook de rokken werden langer, tot de enkels. Mannen verwisselden een korte broek voor een lange broek. Ze droegen met hun volwassenwording een „rok”, oftewel een rokkostuum.¹⁴⁵ Omstreeks 1880 in Haarlem droegen mannen na hun belijdenis een zwartlakense geklede jas of pandjesjas, een zwarte das en een hoge hoed.¹⁴⁶ Als blijk van volwassenheid stak de vrouw het haar op en de man liet een snor of baard staan.¹⁴⁷ Rond de eeuwwisseling werd geconstateerd dat niet iedereen in het zwart gekleed was.¹⁴⁸

De belijdenisdienst was het gewichtige ogenblik, waar zojuist over werd geschreven. Met „heilige schroom” stonden de kandidaten op, aldus Van Koetsveld, omdat ze zich aan de Heere en de gemeente gingen verbinden. Die leerlingen, dat was een „schare van jeugdige, diep bewogen belijders,” die een stille traan weenden en soms ook luid snikten. Van Koetsveld duidde dat positief, hij zag het met „innig genoeg” aan.¹⁴⁹

Tot ongeveer in de jaren 1840 ontbrak de invalshoek om de belijdeniscatechisatie, de aanneming en de bevestigingsdienst te omschrijven met duidelijk waarneembare emoties als tranen. De paar belijdenispreken in de periode 1816 tot begin 1840 laten dat oplichten. Emoties rondom het doen van belijdenis werden nauwelijks genoemd, dan alleen soms woorden als „geroerd” zijn.¹⁵⁰ Als ze genoemd werden, was dat in positieve zin: „Heilig, driewerf heilig zij dan ook de indruk van dat

<http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010128296%3Ampg21%3Ap002%3Aa0003>, geraadpleegd 28 april 2011).

¹⁴² Zie bijvoorbeeld: *Rotterdamsch Nieuwsblad*, jaargang 28, nr. 8296, 03 april 1905. (via <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010213609%3Ampg21%3Ap026%3Aa0247>, geraadpleegd 28 april 2011) of *Hilversumsche Courant*, jaargang 17, nr. 86, 24 maart 1906 (via <http://zoeken.gooienvechthistorisch.nl/publiek/detail.aspx?xmlidescid=11983003&positie=36&volgnummer=1>, geraadpleegd 28 april 2011).

¹⁴³ [E.C. v.d. M.], *Mevrouw étiquette*, p. 242.

¹⁴⁴ Dit kan ook mogelijk te maken hebben met standsverschil. Zo trouwden omstreeks 1900 rijke vrouwen in het wit en arme vrouwen in het zwart. Mogelijk gold eenzelfde standsverschil ook bij belijdenis doen. Stokvis, *Het intieme burgerleven*, p. 23.

¹⁴⁵ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 7.

¹⁴⁶ Stokvis, p. 54.

¹⁴⁷ Idem, p. 51-52.

¹⁴⁸ *Mevrouw étiquette*, p. 242.

¹⁴⁹ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 36.

¹⁵⁰ Nijhoff, *Herinnering onzer christelijke hervormde belijdenis*, p. 4.

gewichtig oogenblik! Nimmer worde het uit uw geheugen uitgewischt! Onvergetelijk zij het u tot aan uwen laatsten ademtogt!”¹⁵¹

Een verdere emotionalisering hielden predikanten uit het begin van de negentiende eeuw tegen. Emoties stonden aan het begin van de negentiende eeuw onder leiding van het verstand en een burgerlijke moraal. Predikanten zagen tranen niet met „innig genoeg” aan. Een predikant bedacht zich hoe hij de gemeente en in het bijzonder de belijdeniscatechisanten moest toespreken. „Het kost weinig moeite, om het jeugdig, zoo ligt te ontvlammen, gevoel te schokken, aan het oog een tranenvloed te ontwingen, en zich zelve den triomf te bezorgen, dat men eene hevige ontroering heeft te weeg gebragt. Maar oneindig meer wordt er vereischt, om met bedaarden ernst de godsdienstige waarheid, helder en overtuigend, het verstand aan te bevelen, en diep in het heiligdom des harten te brengen, ten einde alzoo aan het opgewekte gevoel eene betamelijke rigting te geven, en eenen blijvenden indruk daar te stellen.”¹⁵² Een andere predikant bedwong „aandoeningen” bij zijn nieuwe leden door een gezang te laten zingen.¹⁵³ Men wilde niet blijven steken in de „uitwendige plegtigheid” van de belijdenis, maar zocht naar een goede levensinvulling als volwaardig lid.¹⁵⁴

2.5 Na de belijdenis

Tot ongeveer 1840 ervoeren predikanten de spiritualiteit rond de belijdenis onder leiding van het verstand. Het gevoel plaatsten ze onder het verstand. De kern van de menselijke spiritualiteit achtte men na de jaren 1840 gelegen in het gemoedsleven,¹⁵⁵ door predikanten vaak aangeduid als het hart. Sindsdien was het mogelijk om de morele codes van de maatschappij op te volgen en toch geen goed lid van de kerk te zijn. Men kon immers juist handelen met een verkeerde intentie in het hart. De gevaren kwamen dus niet van de omringende wereld maar van het eigen hart. Dominee A. Francken waarschuwde om niet „met eene uitwendige burgerlijke pligtsbeoefening u [...] te vrede [te] stellen, waarbij de gelegenheid u nog genoeg zou overblijven, om u zelve te bewierooken, of op eene verfijnde wijze de wereld te dienen.”¹⁵⁶

¹⁵¹ De Graaf, *Het uur zijner openbare belijdenis*, p. 14 en 21; ook in Van Senden, *De plegtige bevestiging*, p. 20-21. Deze wens om de verjaardag van de belijdenis te gedenken overleefde –omgezet in een advies– vrijwel alleen in de kerkelijke belijdenistraktaatjes en in persoonlijke dagboeken.

¹⁵² A. Radijs, *Leerrede over 's Heilands bede: Heilige Vader! bewaar ze in uwen naam! uitgesproken bij de plegtige bevestiging van lidmaten* (Doesborgh 1839) p. 2-3.

¹⁵³ Veltman, *Leerrede over de verbindtenis aan God*, p. 31.

¹⁵⁴ Idem, p. 10.

¹⁵⁵ Stark, *Proeven van de preek*, p. 126.

¹⁵⁶ Aldus A. Francken (1790-1857), in: *Leerrede bij de bevestiging van lidmaten der gemeente*, p. 17. Ook hofpredikant G.H. van Senden zag allerlei gevaren opdoemen die de belijdenis ondermijnden. Ze kwamen niet alleen van buitenaf, maar ook van binnenuit. Van Senden, p. 21-23.

De meeste predikanten gaven toe dat ze de vroomheid van het hart niet konden peilen. Wel was de geloofspraktijk een graadmeter voor de intenties van het hart. Wie al spoedig na zijn belijdenis in zonde verviel, had de belijdenis niet oprecht afgelegd. Beets vond dat emoties als een „verhoogd gevoel, een opgewekte en hoogernstige stemming en de geestelijke wellust eener heilige ontroering” misplaatst zelfvertrouwen wekten. „Ach, hoe velen waren enkel gevoel bij hunne aanneming en bevestiging en eerste avondmaalviering, die daarop voor de eerste de beste verzoeking tot ontrouw bezweken.”¹⁵⁷ De waarschuwing van de predikanten was dan ook om niet te vertrouwen op gevoelens. Die waren „tijdelijk en voorbijgaand.”¹⁵⁸

De scheidslijn van de jaren 1840 is niet geheel duidelijk te trekken. In 1840 gingen er enkele wissels om. De gevierde kanselprediker J.H. van der Palm stierf in 1840. Zijn preken verdwenen al spoedig na zijn dood in het vergeetboek. Ook anderen van de oude garde, zoals J. Heringa, H.H. Donker Curtius en H. Muntinghe, waren overleden.¹⁵⁹ In 1840 lieten L.G. Pareau en P. Hofstede de Groot hun Encyclopaedie en Dogmatiek drukken. Die boeken vormden een blauwdruk van het gedachtegoed van de Groningers.¹⁶⁰ In de jaren 1840 zouden studenten die deze stroming vertegenwoordigden, als gemeentepredikant worden bevestigd. Zo breidde de theologie uit het noorden zich uit over het land. Het ging de Groningers om het subject en niet om de theologie. Ze wilden de aanwezige vroomheid in mensen wakker roepen, zodat de veredeling van hun leven een aanvang kon nemen. Ze wilden een brug slaan tussen het supranaturalisme en de vroomheid van de nieuw opgekomen orthodoxie.¹⁶¹ Preken in de negentiende dragen sporen van een toenemende subjectivering en democratisering.¹⁶²

Jonge mensen die belijdenis aflegden, wisten hoe ze zich als kerkleden moesten gedragen. In de gehele negentiende eeuw worden emoties rond geloof getoond, waarbij mannen en vrouwen zonder onderscheid volharding, trouw, vroomheid, strijd en verzoeking en aan het begin van de eeuw ook burgerschapsidealen als zedelijkheid en deugdzaamheid moesten betonen als kerkelijk lid. Deze deugden lagen in ieders bereik, als men maar „moed” aan de dag legde. In de tweede helft van de eeuw werden het vaker eigenschappen die men na moest jagen, maar die niet al bij voorbaat binnen handbereik waren.

¹⁵⁷ N. Beets, *Waakt en bidt, leerrede over Matth. XXVI:41 ter bevestiging van lidmaten, Domkerk 31 maart 1867* (Utrecht 1867) p. 15; zie ook bijvoorbeeld Beets in *Op den dag der bevestiging, aan jonge lidmaten der gemeenten* (Utrecht 1870) p. 16: „Maar o mistrouw gij zelf de begoochelingen van het licht ontvlamd, van een levendig gevoel! Besef het hachelijk standpunt eener onervarene jeugd!” Of J.J. van Oosterzee: „Op een akker, door vele tranen besproeid, ontluikt niet zelden de distelplant der verzoeking het weligst.” In: *Gespaard maar bewaard*, p. 182.

¹⁵⁸ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 37.

¹⁵⁹ Vree, *Groninger godgeleerden*, p. 340.

¹⁶⁰ Idem, p. 333.

¹⁶¹ Idem, p. 152, 330-331 en 298.

¹⁶² Stark, *Proeven van de preek*, p. 135.

In de eerste helft van de negentiende eeuw was het vertrouwen van predikanten in hun catechisanten groter dan in de tweede helft van de eeuw. De belijdenis was een goede keus en vaak werd verondersteld dat de nieuwe leden voornemens waren om hun leven deugdzaam te gaan inrichten. De predikant H. van Berkum maakte dat duidelijk, toen hij de „jongeling” beschreef na het doen van belijdenis en de eerste gang naar het avondmaal: „De doodsadem der zonde heeft den bloesem der onschuld en der deugd nog niet in u doen verwelken. Open is uw oog, vrij uw blik, kalm uw geweten. Op u en uws gelijken rust de hope des vaderlands, en de grootheid van een toekomstig geslacht hangt af van onze jongelingschap. Gelukkig zal die toekomst zijn, als onze jongelingen hun hart rein bewaren, en hun oog niet behoeven neder te slaan, als er van onschuld en deugd sprake is.”¹⁶³

Waartegen waarschuwden predikanten? De belijdenistraktaatjes die predikant en kerkenraad aan hun nieuwe leden meegaven, maakten vermelding van een aantal „vermaningen” die tot aan het einde van de eeuw bekend zouden blijven. De brochures begonnen vrijwel alle met een oproep om het boekje te herlezen voor het houden van elk avondmaal en op elke verjaardag van de belijdenis. Adviezen waren vervolgens om het avondmaal niet te vermijden, catechismus- en belijdenispreken niet te verzuimen, de huisgodsdienst (thuis met God bezig zijn, zoals bidden, danken en bijbellezen) levend te houden, goede vrienden te kiezen, zich afzijdig te houden van „ijdele vermaken”, bij geloofstwijfels de predikant of ouderling te raadplegen en geen huwelijk met een rooms-katholiek aan te gaan, omdat de kinderen dan vaak rooms-katholiek werden opgevoed.¹⁶⁴ Deze kerkelijke brochures bleven in de gehele eeuw een bemoedigend karakter hebben.

In de tweede helft van de eeuw werd het hart een onzekere factor die een goede belijdenis teniet kon doen. Predikanten onderstreepten in hun brochures minder vaak de hierboven genoemde kerkelijke waarden. Het leven na de belijdenis speelde zich vroeger af tussen kerk en samenleving. In latere decennia boette de kerk aan belang in. Kerk en samenleving waren minder sterk op elkaar betrokken. De beoogde synthese vond veel vaker plaats tussen hart en samenleving. En op zo’n vrijage hadden

¹⁶³ Van Berkum, *Avondmaalsroeping*, p. 112. Van Berkum vraagt zich af (p. 30) waarom de derde belijdenisvraag gesteld moet worden: „onderwerpt gij u aan het Kerkelijk opzigt, en ingeval gij u mogt misgaan, aan de Kerkelijke tucht?” Van Berkum: „Het is niet zozeer die harde volzin; ook niet dat onwelluidend misgaan, dat men ook al in het nog ondragelijker misdragen veranderd heeft; maar mij dunkt, dat die koude vraag al heel weinig voegt, bij zulk eene hartverheffende plegtigheid, bij zulk eene heilige stemming, als men bij de openbare belijdenis verwacht. Is zulk eene belofte noodig, waarom die dan niet vooraf, en des noods schriftelijk gevorderd?”

¹⁶⁴ Zoals [Anonymus], *Tot een aandenken aan uwe belijdenis, uitgereikt aan Jan Jakob Fuchs 23 maart 1855* (Den Haag z.j.) p. 6-8; [Anonymus], *Een klein geschenk of woorden uit het hart van eenen leraar aan zijne leerlingen bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis en aanneming tot leden in de hervormde gemeente, door den ring van Rhenen* (Amsterdam 1838) p. 8-13. Sommige waarschuwingen hadden een lang verleden. Zo werd op een synode in de zeventiende eeuw vastgesteld dat gereformeerden niet met rooms-katholieken mochten trouwen.

pastores het niet graag op.¹⁶⁵ Het was een algemeen gedeelde opvatting dat het jeugdige hart van jongens en meisjes zich snel liet meeslepen door verleidingen.¹⁶⁶

De overgrote groep predikanten hanteerde decennia achtereenvolgende dezelfde soort woorden om de belijdenisdienst te karakteriseren. Deze predikanten gebruikten geen zintuigelijke emoties, maar verinnerlijkte gevoelens als vreugde, feestelijkheid, een hartverheffende plechtigheid en ernst. Deze predikanten gaven hun leerlingen vaak geen inzicht in de tijdelijke aard van gevoelens. Ze legden de nadruk op verdere verdieping van het doen van belijdenis. Die verdieping kon betekenen dat het proces aanving om een steeds beter mens te worden. Andere predikanten zagen liever verdieping in kerkgang of van het geloof. De wereld was ook nooit een plaats geweest waar een kerklid zich op diende te houden, al kon men die wereld aan het begin van de eeuw nog wel overwinnen.¹⁶⁷

Pas na de jaren 1840 begon in de belijdenisliteratuur een onderscheid te ontstaan tussen emoties van mannen of van vrouwen. Predikanten konden aansluiten bij adviesliteratuur voor jongens en meisjes.¹⁶⁸ Al aan het einde van de achttiende eeuw was er een tendens om de vrouw te zien als een tegenpool van de man. Hun beschreven emoties behoorden bij hun sekse-identiteit.¹⁶⁹ De emoties van mannen rond de belijdenisdienst cirkelde rond „vreugde” en een „hoog ernstige stemming”.¹⁷⁰ Mannen stonden na de belijdenis in het leven vol „fierheid”. Ze wijdden zich aan wetenschap of handel, en koppelden een „onbeschroomd genieten der levensvreugd” aan een „ernstige levensopvatting.”¹⁷¹ Ze hadden moed om voor God uit te komen in het maatschappelijke leven. Ze hadden verder de kracht om de zonde te laten, en als „onbesmette” en „reine” mensen door het leven te gaan. Tenslotte waakten ze ervoor om hun hart al te zeer te laten spreken, omdat uit dat „snelbewogen” hart „wellusten” zouden opkomen. Aan hun leeftijd was immers „lichtzinnigheid” en „begeerte” verbonden.¹⁷²

¹⁶⁵ Zie bijvoorbeeld W. Doorn, *Herinneringswoord aan jeugdige leden der gemeente bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis* (Leiden 1905) p. 12: „Doet niet als zoovelen, die kort na hunne belijdenis de wereld ingingen, en zich openbaarden als de zoodanigen, die meenen, dat de dienst des Heeren gepaard kan gaan met den dienst der wereld.”

¹⁶⁶ Van Tilburg, *Adviesliteratuur*, p. 137.

¹⁶⁷ B. Verweij, *Evangeliesch avondmaals boekje voor protestantsche christenen* (Den Haag 1825) p. 171 en 173-174.

¹⁶⁸ Het is niet geheel duidelijk of predikanten en schrijvers van adviesliteratuur uit elkaars werk overnamen. Wel schreef iemand als A.B. van Meerten-Schilperoort diverse handleidingen voor een goede levensstijl, waarvan sommige expliciet voor jonge vrouwen na hun belijdenis. Soms citeerden beide groepen dezelfde personen zoals J. Clarisse, theoloog uit Groningen.

¹⁶⁹ Van Tilburg, p. 94-95.

¹⁷⁰ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 95.

¹⁷¹ B.J. Adriani, *Wilt gijlieden ook zijne discipelen worden, eene vraag aan hen die belijdenis des geloofs afleggen* (Amsterdam 1881) p. 23.

¹⁷² J.M. Assink Calkoen, *Vergeet het niet! na afgelegde geloofsbelijdenis* (Amsterdam 1899) p. 15-16; Van Berkum, *Avondmaalsroeping*, p. 119.

Meisjes waren rond de belijdenistijd „vervuld met aandoeningen.” Ze „vreesden” meer voor de belijdenis dan dat ze er naar verlangden. Met tranen namen ze afscheid van hun kindertijd.¹⁷³ Ze geloofden op een innige wijze: ze hadden God in hun hart gesloten en geloofden in Hem in een „opperkamer” in het hart. Ze hadden Hem lief met een „vurige liefde”, al werd een té vurige liefde vaak toegedicht aan vrouwelijke zwakte als hysterie of aan betweterige vroomheid van zwaar orthodoxe vrouwen. Als een vrouw tegenslag te verduren kreeg, omdat het leven ook teleurstelling en smart in petto had, mocht ze daarover niet bij haar man of haar moeder haar hart uitstorten. Dat deed ze alleen tegen God. Het „argeloze hart” zocht „ruste en troost aan Gods Vaderborst.”¹⁷⁴ Zo werd het geloof niet alleen in fysische beelden gegoten, maar ook was het voor de vrouw de enige plaats waar ze zichzelf mocht zijn, inclusief haar zorgen. Vrouwen leefden niet naar een wereld die bestond uit eigenbelang, maar ze leefden in de liefde tot God. Vrouwen waren eenvoudig, zachtmoedig, nederig, stil en onuitputtelijk in geduld en geloof. Ze zagen hun taak als bestierder van het huisgezin als een deugd, waarin ze tot hun bestemming zouden komen. Dat waren de eigenschappen waardoor vrouwen werden gewaardeerd.¹⁷⁵

Van Koetsveld kon zich in 1870 voorstellen dat allerlei gevaren jongens en meisjes bedreigden, nu ze in contact zouden komen met „de wereld”.¹⁷⁶ De belijdenis moest hen tegen de wereld wapenen. Het verschil met mannen was dat gevaren van de wereld bij vrouwen vaak van binnenuit opkwamen. Woorden als wuftheid, lichtzinnigheid, pronkzucht, zelfvoldoening en dweperij hadden vooral betrekking op het karakter en niet op verleidingen die van buitenaf kwamen.

De wereld werd in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds vaker geconcretiseerd. De sociëteit, concertzaal, schouwburg, toneelzaal, kermis of kroeg waren plaatsen waar een man na zijn belijdenis niet thuishoorde. Voor vrouwen was de danszaal, soiree of balzaal een bron van verleiding. Het is de vraag of predikanten realiseerden dat de kans van nieuwe leden op het vinden van een levenspartner drastisch daalde als hun waarschuwing in praktijk werd gebracht. „Niemand had [aan de predikant] durven vragen, hoe ze het dan schikken moesten met uitgaan: want de ouders zouden toch geen nonnetjes van hun dochters willen maken.”¹⁷⁷ Het is voorstelbaar dat predikanten in de tweede helft van de negentiende eeuw met name preekten voor de modale Nederlander. Deze vond zijn toekomstige levensgezellin waarschijnlijk niet op een soiree.¹⁷⁸

¹⁷³ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 96.

¹⁷⁴ Van Berkum, *Avondmaalsroeping*, p. 124-125; Adriani, *Discipelen*, p. 23.

¹⁷⁵ Onder andere: Assink Calkoen, *Vergeet het niet*, p. 17-20; [Anonymus], *Ter herinnering uwer afgelegde geloofsbelijdenis* [gedaan in Amsterdam, 23 maart 1875], p. 10-11.

¹⁷⁶ Van Koetsveld, p. 98; en bv. W.J. Jorissen Mzn., *Één doop, toespraak tot de gemeente gehouden 30 augustus 1868 in de Zuiderkerk naar aanleiding van het synodaal besluit opzigtelijk de doopsbediening* (Rotterdam 1868) p. 18-19.

¹⁷⁷ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 16.

¹⁷⁸ Deze waarschuwing geeft ook een aanwijzing dat de veronderstelling van een elitair publiek voor de preken langzaam werd ingeruild voor democratisering. Predikanten poogden in de tweede helft van de negentiende

Een man moest boeken zonder een „waarachtig-zedelijk” gehalte ongelezen laten en hij moest zich niet al te veel verdiepen in de bijbel. De lastige vragen die dat onderzoek zou oproepen, zou alleen maar van de kerk afdrijven.¹⁷⁹ Hoewel de vrijheid van onderzoek als een protestants grondrecht werd aangehangen, had voor gematigde en orthodoxe predikanten de zogenaamde „rationele wetenschap” slechte papieren. Wie daaraan begon, zei het geloof op den duur vaarwel. Voor een jongeman waren ook dronkenschap¹⁸⁰ of verkeerde vrienden een bron van verleiding. In foute vriendschappen werd een net leven na het doen van belijdenis op een lijn gesteld met de vroomheid van „vrome besjes”. Vroomheid behoorde niet tot mannelijkheid. „Hoe is ‘t? Zijt gij ook al vroom geworden? Kom! Die belijdenis is nu achter den rug. Laat ons leven en vrolijk zijn. We zijn maar eens jong.”¹⁸¹ Dominee N.A. de Gaay Fortman waarschuwde tegen het verlaten van de „huiselijken haard” in ruil voor de „herberg of kwaad gezelschap.”¹⁸² Hoewel de predikant niet specifiek mannen aanspreekt, zal hij ongetwijfeld vooral hen op het oog gehad hebben. Dit kan een teken zijn dat mannen in belijdenisliteratuur steeds meer werden gewezen op hun taken achter de voordeur en niet alleen in de maatschappij. De mannelijke predikanten gaven mannelijke leden een vrouwelijke geloofsbeleving mee. Het bezoeken van schouwburg of café was erg belangrijk voor de mannelijke identiteit in de negentiende eeuw. Door als kerk dat af te remmen, koos ze ook hierin voor een vrouwelijke opvatting van religie.¹⁸³

Als een meisje belijdenis had gedaan, konden haar andere gevaren treffen, zo meldde Van Koetsveld. Ze veranderde van kledingstijl nu ze de kinderschoenen ontgroeide en werd echt volwassen. Nieuwe kleding kon een aanleiding zijn voor trots of koket gedrag.¹⁸⁴ De jonge vrouwen uit hogere standen mochten, nu ze volwassen waren verklaard, vaker in maatschappelijke kringen verkeren. Zij werden „de wereld ingeleid of aan het hof voorgesteld.” Volgens Van Koetsveld maakte die nieuwe levenskring de voor die tijd negatief geduide gevoelens als „behaagzucht” en „hartstocht” makkelijk wakker. Het was soms de wereld,¹⁸⁵ maar vaker haar gevoelens die een meisje haar belijdenis deed

eeuw dichter bij hun publiek te komen. „De vraag is niet langer *wat* er gepreekt moet worden maar vooral *hoe* er gepreekt moet worden om de moderne mens aan te spreken. (...) Het subjectief bewustzijn [van de prediking] wordt belangrijk en daarmee eveneens de hoorder als mens, als burger, als gemeentelid, als gelovige”, concludeert Stark over de negentiende eeuw. In: *Proeven van de preek*, p. 128 en 135.

¹⁷⁹ Van Oosterzee, *Gespaard maar bewaard*, p. 183. Verhoeff, *Een woord tot allen*, p. 8; Van Senden, *De plechtige bevestiging*, p. 22; N.A. de Gaay Fortman, *Een terugblik op de ure der geloofsbelijdenis* (Vlissingen 1883) p. 12 en 15.

¹⁸⁰ De Gaay Fortman, p. 15-16.

¹⁸¹ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 96.

¹⁸² De Gaay Fortman, p. 14-15.

¹⁸³ Raphael, ‘Gender’, p. 192; Buerman & Van Osselaer, ‘De feminisering van religie’, p. 16.

¹⁸⁴ Ze was volgens een boek met omgangsregels uit 1836 in de overgang van kind naar vrouw gevoeliger, meer behoefte aan verstrooiing en modieuze kleding en meer behaag- en pronkzucht dan de man. In: Stokvis, *Het intieme burgerleven*, p. 165.

¹⁸⁵ Door S.G. Jorissen onder meer gekarakteriseerd als Parijs. In: *Christelijke wenken voor beschaafde vrouwen bij en na het afleggen van hare belijdenis* (Utrecht 1848) p. 26-27.

vergeten, aldus de Haagse predikant.¹⁸⁶ Van Koetsveld noemde zo'n meisje een „dartele maagd”. Bepaald geen vleierende benaming, want het woord dartel stond in de negentiende synoniem voor iemand die er haar (en soms zijn) dagbesteding van maakte om iemand van het andere geslacht te versieren en met lichtzinnige vrolijkheid het leven door te brengen. De „vleijers” die ze zou kunnen krijgen, zouden haar van God afhouden, omdat ze de „behaagzucht” streelden. Het ging niet om de „sierlijke vormen van haar ligchaam, maar [om] de reinheid en den adel van haar hart.”¹⁸⁷ Vrouwen moesten de bijbel niet te vaak doorzoeken. Bij mannen lag het gevaar van geloofsafval op de loer, bij vrouwen kon het eveneens verleiden tot „twistgierige gesprekken”, maar nog meer gooide ze daarmee haar nederigheid te grabbel.¹⁸⁸ Die nederigheid was overigens niet per se een blokkade voor de zelfbewustzijn van vrouwen. Een etiquetteboek beweerde dat vrouwen aan het einde van de negentiende eeuw steeds zelfstandiger werden. Ze moesten dat niet tentoonstellen door onverschilligheid maar door bescheidenheid en waardigheid. Nederigheid was dus enerzijds een begrenzing en anderzijds een mogelijkheid om het zelfbewustzijn vorm te geven.¹⁸⁹

Wie toch aan verleidingen toegaf, wist dat zijn einde nabij was, aldus de predikanten die hierover schreven. In de meeste gevallen kregen kerkleden berouw aan het eind van hun leven, maar dan zou het te laat zijn. De gevolgen van de zonde troffen niet alleen de geest, maar ook het lichaam. De Nederlandse literatuur wees eveneens uit dat men kon rekenen op ernstige straffen als men zich niet hield aan de deugdzame idealen voor man en vrouw. Vrouwen die zich overgaven aan hysterie en godsdienstige dweepzucht, hun man niet steunden en het gezin in de steek lieten, werden als straf vaak arm, ziek of kwamen in de prostitutie. Ze stierven, al dan niet berouwvol over hun zonden, een voortijdige dood.¹⁹⁰ Als mannen hun maatschappelijke taak niet serieus namen, de bijbel bekritiseerden en geen verantwoordelijkheid en moed in het leven toonden, werden ze verlaagd tot de bedelstaf of begonnen ze aan een enkele reis Indië waarbij ziekte en een snelle dood lieten zien hoe slecht hun leven was geweest. In de adviesliteratuur is eenzelfde beeld terug te vinden. Een vroege dood was een straf op de zonde. Door die dood in details te beschrijven, probeerden de opvoeders hun lezers en lezeressen op het goede spoor te houden.¹⁹¹

In de laatste jaren van de negentiende eeuw traden veranderingen op waarmee de feminiseringstheorie aan relevantie inboet. Het pak van de deugdzaamheid, dat slechts in één maat voorradig was, bleek afgedragen te zijn. De literatuur bleek al lang niet meer dienstbaar te zijn aan maatschappelijke idealen van huiselijkheid, godsvrucht en vaderlandsliefde. De genade was geïsoleerd in het individu. Het

¹⁸⁶ Van Koetsveld, *Tot wien Heer*, p. 97; De Gaay Fortman, *Een terugblik*, p. 15; Van Senden, *De plegtige bevestiging*, p. 23.

¹⁸⁷ Van Berkum, *Avondmaalsroeping*, p. 123 en 125.

¹⁸⁸ Jorissen, *Christelijke wenken*, p. 54.

¹⁸⁹ [E.C. v.d. M.], *Mevrouw etiquette*, p. 268-269.

¹⁹⁰ Een voorbeeld, waarbij vrouwen bij hun belijdenis werd ingeprent om zich niet te laten verleiden tot zulk gedrag, is het boek van Jorissen, *Christelijke wenken*; zie ook Van Berkum, p. 113.

¹⁹¹ Van Tilburg, *Adviesliteratuur*, p. 67-69, 84 en 122.

naturalisme, met de nadruk op lichamelijkheid en sterke emoties, ging naar een eind. Kritiek op de maatschappij in bijvoorbeeld standsongelijkheid veranderde in een afkeer ervan. Historici spreken wel van een nieuw militant vrouwbeeld, de 'femme forte'. Men ziet dit beeld opkomen aan het begin van de twintigste eeuw. In het begin van de twintigste eeuw veranderde ook het manbeeld. Mannen probeerden een eigen mannelijke geloofsbeleving te creëren in een gefeminiseerde religie.¹⁹² Sommige schrijvers vluchtten in het symbolisme, het streven naar iets hogers.¹⁹³ De moderne theologie sloot daarbij aan, al was dat nog niet in de van idealisme doordrenkte maatschappelijke betrokkenheid van de jaren 1880 merkbaar. Levensstijl werd minder belangrijk. De belijdenis werd voor een deel van de predikanten een verlangen van het individuele hart naar het opgaan in God. Belijdenis is „iets veel grooters, iets dat diep, breed, lang, hoog-verheven is, iets dat als met adelaarsvleugelen opstijgt, ver boven het aardsche, naar de toppen van Gods bergen, naar den hemel zelve heen.”¹⁹⁴

2.6 Conclusie

Het doen van belijdenis was in de negentiende eeuw een voorwaarde om toe te treden tot de wereld van de volwassenen. Het was een sluitstuk voor de opvoeding en het onderwijs en het begin van een beroep, studentenleven, militaire indiensttreding en het huwelijk. De kledingkeuze voor de belijdenis weerspiegelde dat.

Predikanten legden nadruk op een nette levensstijl na de belijdenis en op een levenslange instemming van het hart met de belijdenis. Een voorbeeldige levensstijl was tot de jaren 1840 een haalbare kaart voor wie moed aan de dag legde. Deze voorbeeldige levensstijl werd voor een deel gerealiseerd door zich te houden aan typisch kerkelijke bepalingen zoals het trouw bezoeken van de kerkdiensten. Getuige woorden als moed, kracht, trouw en toewijding stemde de belijdenis grotendeels overeen met algemeen gedeelde burgerschapsidealen. Deze maatschappelijke opvatting van de belijdenis verloor in de tweede helft van de eeuw aan kracht. Nieuwe leden werden geacht de wereld, waarin ze vroeger moedig moesten leven, te vermijden. In de wereld was lichtzinnigheid, verleiding en hartstocht, en ze bestond uit schouwburgen, barren en balzalen.

In preken tot ongeveer de jaren 1840 achtten predikanten het verstand als een dominante factor in de spiritualiteit rond de belijdenis. Emoties waren volgens hen van minder belang. Zolang het verstand de leiding had, kon er niets misgaan. Het verstand zorgde voor universele emoties bij de belijdenis. Na de jaren 1840 verschoof de kern van de spiritualiteit van het verstand naar het hart. Volgens veel

¹⁹² Van Osselaer & Buerman, 'Feminisation thesis', p. 19 en 26-27.

¹⁹³ T. Anbeek, *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985* (Amsterdam 1999) p. 57, 60 en 76.

¹⁹⁴ A. Prins, *De goede belijdenis, geschenk voor lidmaten der Nederlandsche Hervormde Kerk na het afleggen hunner geloofsbelijdenis* (Rotterdam 1906) p. 6; zie ook J. Herderscheê, *Voor aanstaande lidmaten, herhalingsboekje* (Tiel 1913) p. 18.

predikanten huisde in het hart of in het gemoed het gevoel. Deze verschuiving zorgde voor een individualisering van de belijdenis. De nadruk op het gevoel versterkte de waarde van de bevestigingsdienst. Predikanten stelden in de tweede helft van de negentiende eeuw het op prijs dat men emotioneel werd tijdens de dienst, iets wat daarvoor werd afgekeurd of slechts in bescheiden mate was toegestaan. Wie ontroerd werd of in huilen uitbarstte gaf te kennen met de juiste intenties van het hart belijdenis te doen.

Na de belijdenisdienst werden emoties echter op een andere manier gedefinieerd. Het hart was volgens predikanten de plaats waar de vroomheid van het geloof, zich uitend door emoties, zich ophield. Na de belijdenis verzwakte het belang van die vroomheid en bleef het gevoel over. Predikanten, die zich eerst lovend uitlieten over emoties, bestreden die nu als een bron van verleiding. De feminiseringstheorie mag voor de Nederlandse context genuanceerd worden. De vervrouwelijking van religie wat betreft de omgang met gevoelens werd in de negentiende eeuw begrensd. Repressie achtte men in de gehele eeuw belangrijker. Toch kan ook juist die repressie een teken zijn dat emoties steeds belangrijker werden in de negentiende eeuw.

Deze casestudy loopt meer in pas met de feminiseringstheorie inzake de beeldvorming van mannen en vrouwen. Predikanten maken onderscheid tussen mannen en vrouwen vanaf de jaren 1840. Preken vertonen wat dat betreft een democratiseringsproces, wat ook wel onder het begrip feminisering wordt geschaard. Een kleine afwijking daarvan is het statische karakter van deze man- en vrouwbeelden. Mannen voerden hun maatschappelijke taken uit en vrouwen hadden de opdracht om het huishouden te runnen, kinderen een (geloofs)opvoeding mee te geven en eventueel diaconale werkzaamheden op te pakken. Zo was religie voor de vrouw een manier om haar zelfbewustzijn te vormen. Ook versterkte het haar identiteit, want alleen aan God kon ze alles vertellen. Bij God kon ze waarlijk zichzelf zijn. Religie had voor haar veel meer een innerlijke component dan voor hem. Verleidingen kwamen bij de vrouw van binnenuit en bij de man vaker van buitenaf.

Veel maatschappelijke tijdsbestedingen concertbezoek, schouwburgbezoek, waren het domein van de man. Hierin is een feminisering van religie terug te vinden, dat deze mannelijke maatschappelijke levensstijl werd bediscussieerd. Predikanten steunden een vrouwelijke vorm van spiritualiteit. Zij waarschuwden tegen het bezoeken van bar of toneelzaal of het aantrekken van chique kleren om, aldus predikanten, de mannen te behagen. Teveel devotie keurden predikanten echter af, omdat ze dat vergeleken met de fanatieke vroomheid van piëtistische vrouwen. Uit deze waarschuwingen blijkt ook een democratisering van de belijdenis: uitgaan voor welgestelden werd steeds meer bekritiseerd. Een positieve vorm van democratisering ontbrak.

Het belang van de feminiseringstheorie verzwakt aan het eind van de negentiende eeuw. In een mystieke zoektocht naar het hogere vielen veel genderaspecten weg en werden emoties op een andere manier beleefd.

Hoofdstuk 3

Geen struik wordt opeens een boom

De Nieuwe Kerk in Amsterdam was goed vol op woensdagavond 27 maart 1850. De predikant stelde vragen en mensen keken aandachtig naar voren. Ze probeerden een glimp op te vangen van de rij jonge mensen die voorin de kerk stonden. Een daarvan was Gosewinus de Voogt. Hij had besloten dat hij bevestigend kon antwoorden op de belijdenisvragen. Hij had de periode voorafgaand aan de bevestigingsdienst veel nagedacht over belijdenis doen. Belijdenis doen was een belofte afleggen om heilig te leven. Met enige weerzin dacht hij in de tijd voor de bevestiging aan mensen die daarvoor hun levensstijl op z'n kop zetten. Mannen gingen zich opeens netjes gedragen en wandelden niet meer door het plantsoen. Vrouwen konden zomaar flauwvallen tijdens de bevestigingsdienst. Je moest je best doen, meer kon je niet doen, vond Gosewinus. Daarom antwoordde hij zo rustig op de belijdenisvragen. Emotioneel werd hij toen hij tijdens de aanneming besepte dat God zijn belofte ondersteunde. „Op dat oogenblik ging er veel in mijn binnenste om.”¹⁹⁵ De warme woorden van zijn vader, de predikant, en rituelen als een persoonlijke toespraak na het jawoord in de bevestigingsdienst, werkten in op zijn gemoed.

Gosewinus de Voogt legde zijn ervaringen over de belijdenis vast in een dagboek.¹⁹⁶ Het dagboek vormt de rode draad van dit hoofdstuk. Egodocumenten die paragrafen hebben opgenomen over de belijdenis, zijn zeldzaam. De aantekeningen zijn daarom een waardevolle bron in het onderzoek naar de feminisering van de belijdenis vanuit het perspectief van gemeenteleden.¹⁹⁷ Zijn dagboek is

¹⁹⁵ G. de Voogt, J.E. de Voogt, *Bladen uit het dagboek van Gosewinus, geboren 24 Oct. 1832 – Gestorven 23 Oct. 1852. Na zijn ontslapen in het licht gegeven door J.E. de Voogt, predikant te Amsterdam* (Rotterdam 1858) p. 72.

¹⁹⁶ Het dagboek van ruim driehonderd pagina's beslaat voornamelijk de laatste vier jaar van het leven van Gosewinus de Voogt. Zijn vader heeft de aantekeningen geredigeerd. Met die bewerking boet het dagboek helaas aan betrouwbaarheid in. De selectie uit het dagboek werd na de dood van Gosewinus de Voogt in 1855 uitgegeven en beleefde drie drukken.

¹⁹⁷ Andere documenten, die in dit onderzoek zijn opgenomen, en waarvan de namen zijn bekend, zijn geschreven door of voor Wilhelmina Laura Barger (1889-1974, belijdenis waarschijnlijk 1907); Arnoud Jan de Beaufort (1799-1861, belijdenis waarschijnlijk voor 1816); Elisabeth Anna (1815-1886), Johannes (1817-1891) en Nicolaas (1817-1862) Bosboom (belijdenis 1834); Grietje Gerritsdochter, waarschijnlijk Gryttje Gerrits Fortuin (geboren 1785, belijdenis 1820); Sara Francina Havelaar (overleden 1851, belijdenis 1846); Johanna L. (1808-1842, belijdenis ca. 1825); Christiaan Carel Hendrik Martens (1852-1899, belijdenis 1870); George Jan Hendrik Poggenbeek (1853-1903, belijdenis 1870); Piet [Reuchlin?] (belijdenis 1863); Willem Herman Johan Royaards van Scherpenzeel (1857-1929, belijdenis 1876); Jacob van Weede (1870-1945; belijdenis 1889); en Antoinette Charlotte van Westrenen (1784-1817, belijdenis waarschijnlijk tussen 1795 en 1817). Adriana Willemina van Vredenburg (1824-1910) schreef in 1842 een terugblik op haar ongetwijfeld recent afgelegde

bovendien extra waardevol omdat hij in de onderzochte bronnen de enige man is die uitgebreid zijn belijdenis verantwoordt. Hoogstwaarschijnlijk vonden mannen het niet gepast om vroomheid rond de belijdenis te beschrijven. Mogelijk is hier sprake van een feminisering van religie, waarin mannen niet in werden betrokken. De literatuur is te verdelen in min of meer geregelde aantekeningen zoals dagboeken en preekaantekeningen. Als nieuwe leden over zichzelf schreven, dan was het vrijwel altijd in deze vorm. Sommige dagboeken en preekaantekeningen vermelden ook belijdenisdiensten die herinnerden aan de eigen belijdenis. Deze documenten van betrokkenen zijn ook opgenomen in dit hoofdstuk. Een andere categorie is die van de brieven, waarmee familie of kennissen hun gedachten deelden met het nieuwe kerklid. Een derde categorie is de belijdenispoëzie, geschreven door betrokkenen en ook predikanten.¹⁹⁸ Tot slot worden enkele andere bronnen, zoals bekeringsgeschiedenissen, onderzocht.

Gosewinus de Voogt, oudste zoon van de hervormde predikant J.E. de Voogt, leefde van 1832 tot 1852. Hij wilde jurist worden en kon zich veroorloven om in Amsterdam rechten te studeren. Maar hij leed sinds zijn geboorte aan een hartkwaal. Die werd hem na een ziekbed van negen maanden fataal. Hij stierf de avond voor zijn twintigste verjaardag.¹⁹⁹ Gosewinus de Voogt stelde het egodocument op met bepaalde redenen. Een dagboek had volgens hem als doel dat het „altijd goed aanbrengen moet.” Ook was het een middel „tot eigene verbetering, zolang de waarheidsliefde het kenmerk blijft.”²⁰⁰ Met waarheidsliefde bedoelde hij dat hij aan het papier wilde toevertrouwen dat hij op het ene moment een mening aanhing die op het andere moment kon veranderen. Dat was een „wispelturigheid”, waar hij zich voor schaamde. De verbetering van zichzelf legde Gosewinus de Voogt uit dat hij niet wilde optreden als een „boetprediker” over zijn zonde. „Ik bid liever om hulp, om kracht, om sterkte.”²⁰¹ De „danktoonen” in allerlei aard, gericht aan God, sieren daarom menige pagina van zijn dagboek.

belijdenis. Enkele andere bronnen worden slechts een paar keer geciteerd en zijn niet opgenomen in deze opsomming.

¹⁹⁸ Grietje Gerritsdochter nam in haar preekaantekeningen een kerkelijk gezang op, evenals een „oude nicht” in haar brief aan Jacob van Weede. *Tresoar*, archief Familie Fortuijn, inv.nr. 12, Overdenkingen van Grietje Gerritsdr. n.a.v. door haar te Heeg beluisterde preken van ds. J.G.H. ten Doll, 1819-1820, aantekening 16 juli 1820; *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 12 april 1889.

Grietje Gerritsdochter kreeg een gedicht van een vriendin. Da Costa schreef belijdenisgedichten, waarvan hij er twee dateerde in 1839 en 1843. De remonstrantse predikant A. des Amorie van der Hoeven dichtte in 1845 voor zijn zus. Ook predikantendichters als N. Beets, B. ter Haar en E. Laurillard grepen, vooral in de tweede helft van de eeuw, wel eens om die reden naar de pen. Tenslotte dichtten gemeenteleden ook woorden aan elkaar of ze schreven gedichten over zonder bronvermelding. *Tresoar*, Overdenkingen van Grietje Gerritsdr., aantekening 23 juli 1820; J.P. Hasebroek, *Da Costa's kompleete dichtwerken* vol. 2 (Leiden 1920) p. 210 en 237; A. des Amorie van der Hoeven, *Aan mijne zuster Maria bij hare belijdenis* (Boskoop 1845); J.M. Assink Calkoen *Vergeet het niet! na afgelegde geloofsblijdenis* (Amsterdam 1899); *Tresoar*, archief Familie Van Heloma, inv.nr. 84 en 85 Gedicht ter herinnering aan de geloofsblijdenis, 1889 respectievelijk 1891; *Zeeuws Archief*, archief Familie Schorer, inv.nr. 294, gedicht van mevr. Schorer ter gelegenheid van de belijdenis van hun zoon, ca. 1860-1875.

¹⁹⁹ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. V.

²⁰⁰ Idem, p. 29.

²⁰¹ Idem, p. 25.

Gosewinus de Voogt was waarschijnlijk de theologie uit Groningen toegedaan. Hij had veel op met de remonstrantse predikant A. des Amorie van der Hoeven jr. (1821-1848) en vond dat hij op „vele punten wat Remonstrantsch” was. Ook zag hij graag een „heerlijke toekomst” voor zich als „Roomsche en Onroomsche” elkaar de broederhand zouden reiken en samen in één kerkgebouw zouden zitten.²⁰² Hij las in zijn studietijd, naast klassieken als Plato en een enkele preek van J.J. van Oosterzee, met grote instemming werken van enkele theologen en predikanten als P. Hofstede de Groot, J. Clarisse (1770-1846) en P. van der Willigen (1778-1847). Ook voelde hij zich aangetrokken tot de filosoof P.W. van Heusde (1778-1839), de „professor bij uitnemendheid”.²⁰³ Gosewinus de Voogt sloot in zijn dagboek aan bij opinies die ook bekend waren vanuit onder meer de adviesliteratuur. Diverse keren beschreef hij hoe de tijd vloog. Het goed besteden van de tijd, met name door hard te werken of door het in het licht te zien van de eeuwigheid, zag hij als een belangrijke levenshouding. „Ik heb veel gedaan, maar veel te weinig.”²⁰⁴ Tevredenheid met „middelmaticheid” was daarom uit den boze.²⁰⁵ Het leven na de dood stelde hij zich daarom ook zo voor: „Dáár in die betere wereld zal ons een nieuwe werkring worden aangewezen; een werkring, zeg ik, want eene eeuwige rust is ondenkbaar.”²⁰⁶ Net als predikanten en schrijvers van adviesboeken gaf hij aan geen romans te lezen, keurde hij rationele geloofsvragen af, evenals de geestigheid, vlugheid en pedanterie van studenten. Verantwoordelijk leven als een goed burger was zijn ideaal.²⁰⁷

3.1 Beeldvorming van de belijdenis

Zestien jaar was de leeftijd waarop het de „jonkheid” eindigde en het „jongelingschap” aanbrak, schreef Gosewinus de Voogt.²⁰⁸ Op die leeftijd deed hij echter nog geen belijdenis. Hij wachtte met belijdenis doen om het middelbaar onderwijs af te kunnen ronden. In het najaar van 1850 begon hij met studeren, in het voorjaar van dat jaar deed hij belijdenis, net als de meeste anderen rond de Paasdagen. Ook de meeste andere opstellers van egodocumenten deden tussen ongeveer achttien en twintig jaar belijdenis. Uit het relaas van Gosewinus de Voogt blijkt dat de tijd van aanneming tot het eerste avondmaal een periode was, onderscheiden van andere momenten. Men was sterk met zichzelf

²⁰² De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 28-29, 39, 68 en 140-142; Vree, *Groninger godgeleerden*, p. 277 en 298.

²⁰³ De Voogt, p. 154, 164, 167 en 171; Van Eijnatten & Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 260.

²⁰⁴ De Voogt, p. 15, 35, 48, 52, 104 en 133.

²⁰⁵ Idem, p. 81.

²⁰⁶ Idem, p. 129. Gosewinus de Voogt sloot daarmee aan bij adviesliteratuur voor mannen. Het dagboek vermeldt titels van deze literatuur overigens niet. Van Tilburg, *Adviesliteratuur*, p. 46-50.

²⁰⁷ De Voogt, p. 50 en 98; zie ook Van Tilburg, p. 62-63; De Groninger theologie keerde zich tegen de Verlichting met haar rationele opvatting van het geloof. Vree, p. 106 en 163.

²⁰⁸ De Voogt, p. XIII en 9; Vree, p. 277 en 298.

bezig hoe men de belofte voor God kon volbrengen. Daar hoorde ook afzondering bij door te bidden, te zingen en boeken te lezen. Het was een „stille, heilige week.”²⁰⁹

Maar weinig mensen vertrouwden hun gedachten toe aan het papier. Het geringe aantal bronnen over belijdenis doen heeft niet alleen te maken met het privé-karakter daarvan, maar zegt ook iets over het ervaren belang van de belijdenis. Na een inventarisatie van een aantal dagboeken blijkt de belijdenis een minieme rol te spelen. Veel dagboekschrijvers noemden de gebeurtenis niet of wijdden er slechts een enkele zin aan. Predikanten hadden er wel een verklaring voor: velen deden belijdenis uit gewoonte. Gosewinus de Voogt vond de dag van het behalen van zijn staatsexamen uiteindelijk belangrijker dan de dag van zijn aanneming.²¹⁰

Meer vrouwen dan mannen schreven over hun eigen belijdenis. Gosewinus de Voogt was dus een uitzondering. De belijdenis paste goed in het ideaalbeeld over vrouwen in de negentiende eeuw. Religie was ook een manier om zichzelf een identiteit te verschaffen.²¹¹ Mannen daarentegen zouden eerder schrijven over hun omgeving.

In het piëtistisch gereformeerd smaldeel en enkele andere kleine groeperingen in de kerk werd de belijdenis als onbeduidend ervaren. Een vader liet haar dochter beloven nooit aan het avondmaal te gaan voordat ze „heelemaal bekeerd” was. „De belijdenis was maar iets voor de kerk, het avondmaal was voor den Heer.”²¹² Anderen besloten vanwege het ervaren kerkelijke karakter van de belijdenis, en omdat ze ondervonden geen „belijdenis des harten” te kunnen afleggen, om helemaal geen belijdenis te doen. Dit was met name in de noordelijke provincies in de negentiende eeuw geen onbekende gedachte.²¹³ In de protestantse bekeringsliteratuur uit de negentiende eeuw is de belijdenis eveneens nauwelijks terug te vinden. De belijdenis paste vaak niet in een bekeringsbeschrijving volgens de schrijvers ervan, omdat het moment vaak van geringe waarde was in het proces van bekering.²¹⁴

²⁰⁹ *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842. Ook een schrijver aan Jacob van Weede dacht dat het voor hem wel „ernstige en belangrijke dagen” zouden zijn. In: *Het Utrechts Archief*, archief Familie van Weede, inv.nr. 95-3, Brieven aan Jacob van Weede, ontvangen ter gelegenheid van zijn aanneming tot lidmaat van de Ned. Herv. Kerk, 12 april 1889.

²¹⁰ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 120.

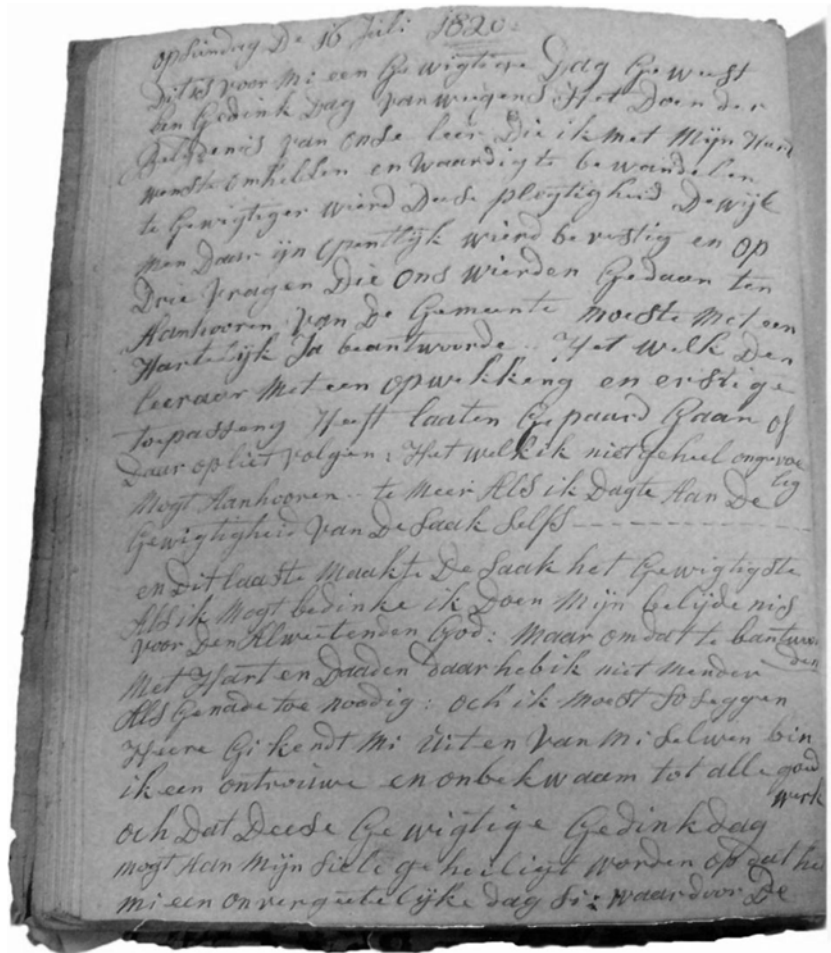
²¹¹ M. Huisman, *Publieke levens, autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen 2008) p. 16 en 268-269; M. Huisman, “Schrijf, want deze woorden zijn getrouw en waarachtig”, in: *De negentiende eeuw* vol. 34 iss. 2 (2010) p. 140-154 aldaar 141-142.

²¹² Geciteerd in: Meulenbelt, *Kerkelijke opstellen*, p. 77.

²¹³ *Handelingen van de Algemeene Christelijke Synode der Hervormde Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden in den jare 1836* (Den Haag 1836), p. 111; [ds. H. Faber], *Pastorale ervaringen* (Maassluis z.j.) p. 35, 59, 88 en 112.

²¹⁴ F.A. van Lieburg komt in een onderzoek naar piëtistische gereformeerden in de achttiende eeuw tot de conclusie dat deze gereformeerden heel bewust de belijdenis en de eerste avondmaalsgang ondergingen, maar dat ze belijdenis doen ook vaak een formaliteit vonden. Men dacht over belijdenis en bekering overigens verschillend. De meesten plaatsten hun bekeringservaring niet op één lijn met het tijdstip van de belijdenis. Een enkeling deed dit echter wel. F.A. van Lieburg, *Levens van vromen, gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991) p. 119-123.

Een voorbeeld van een bekeringsgeschiedenis waarin de belijdenis zijdelings aan de orde komt, is de levensbeschrijving van ene „Johanna L.". Het boek bevat een voorwoord van dominee J.F. van Hoogstraten, een biografie van een onbekende schrijver, een paar brieven aan Johanna en een deel van haar dagboek aantekeningen. Johanna, een intelligent en vrolijk meisje, was volgens de biografie eerst ongevoelig voor godsdienst. Langzamerhand kreeg ze meer „lust tot naauwkeuriger onderzoek der waarheid"²¹⁵ en deed ze belijdenis. Dat stond voor haar gelijk met een bekering, aangezien droefheid over de zonde en vertrouwen op God haar sinds die tijd afwisselden. Sommige biografen van vergelijkbare bekeringsgeschiedenissen beschreven eerst nog een terugval in onverschilligheid, voordat men pas echt beseft bekeerd te zijn. Vaak hadden deze piëtistische gereformeerden een langdurig ziekbed voordat ze overleden. Johanna lag zeventien jaar op bed.²¹⁶ Dat lijden werd of moedig gedragen of men ontving pas vreugde in God na een lange en duistere periode van twijfel. Anderen stierven vaak op jonge leeftijd. Johanna werd ruim dertig jaar (1808-1842).²¹⁷

Bladzijde uit het dagboek van Grietje Gerritsdochter over haar belijdenisdienst in 1820. Foto Tresoar - Fries historisch en letterkundig centrum, Leeuwarden

²¹⁵ Johanna L., *Een bericht van haar leven, uittreksels uit haar dagboek en sommige harer brieven, bijeengebragt door hare vriendin. Met eenen brief aan dezelve van J. F. van Hoogstraten, predikant te Utrecht* (Utrecht 1843) p. 4.

²¹⁶ Idem, p. 40.

²¹⁷ Een voorbeeld van de negentiende-eeuwse bekeringsliteratuur waarbij achteraf het leven wordt beschreven, en waarin ook de belijdenis voorkomt, is het relaas van Petrus van Veen (1796-1864). Van Veen schreef dat een predikant hem waarschuwde dat hij niet alleen een belijdenis voor de kerk, maar ook voor Jezus behoorde af te leggen. Hij deed in 1818 belijdenis onder „schreien, klagen en roepen." Veertien dagen

Het schrijven over de belijdenis veranderde in de negentiende eeuw. Piëtische protestanten als Grietje Gerritsdochter en Johanna L., die beiden in de jaren 1820 schreven over de belijdenis, konden aansluiten bij de piëtistische egodocumenten uit de voorgaande eeuw.²¹⁸ Andere protestanten schreven er nauwelijks over. In twee belijdenisdocumenten uit het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zijn alleen leerstellige opvattingen opgenomen.²¹⁹ Binnen het Nederlandse protestantisme lijken vooral bij hervormden de persoonlijk geadresseerde brieven een traditie te zijn geweest. Geo Poggenbeek –een brief aan hem vormt een van bronnen voor dit hoofdstuk– kwam uit een van oorsprong Duitse familie die evangelisch-lutherse gemeenten bezochten. Of hij dat ook deed, of in de Hervormde Kerk belijdenis aflegde, is niet bekend. In de archieven is ook een enkel persoonlijk belijdenisdocument van leden afkomstig van de Remonstrantse Broederschap te vinden. Van leden van de Evangelisch-Lutherse Kerk zijn in Nederlandse openbare archieven nauwelijks belijdenisdocumenten te vinden. Van leden van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit zijn vooral belijdenisgeschriften overgebleven die zijn opgesteld als een gestandaardiseerde verklaring. De handgeschreven belijdenis telde zo'n twintig tot dertig bladzijden.²²⁰ Een uitzondering vormt het dagboek van Derk Doijer (1827-1896), waarin hij zich kritisch opstelt tegenover belijdenis en doop.²²¹

3.2 Het jawoord van de belijdenis

Gosewinus de Voogt definieerde zijn eigen belijdenis als een „belofte” om christelijk te leven. Daarmee vertolkte hij een breed gedeelde betekenis van de belijdenis.²²² Daar zeiden de meeste belijdeniscatechisanten ja op tijdens de aanneming en de bevestiging.²²³ Wie in die belofte

erna at hij niet, dronk hij niet en kon hij nauwelijks slapen, zo meldt zijn bekeringsbiografie. Hij ervoer zijn bekering overigens pas drie jaar later. In 1818 was hij daar nog „zoo blind voor als een mol.” In: *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan eenen zondaar, of de uitnemende kracht van Christus' ontdekkende, overtuigende en trekkende liefde, door de alvermogende kracht des H. Geestes. Eenvoudig verhaal van de krachtdadige bekeering tot God, voorgesteld in dertien avond-gesprekken* (Leiden 1900) p. 29-31 en 46-47. Een andere beschrijving van de belijdenis is te vinden in de bekeringsgeschiedenis van Doetje Reinsberg. J.A. van Belzen, *Religie, melancholie en zelf, een historische en psychologische studie over een psychiatrisch egodocument uit de negentiende eeuw* (Kampen 2004) p. 173.

²¹⁸ Van Lieburg, *Levens van vromen*, p. 119-123.

²¹⁹ *Het Utrechts Archief*, archief Familie de Beaufort, inv.nr. 643, Belijdenis, waarschijnlijk van Arnoud Jan de Beaufort, concept, z.j.; *Het Utrechts Archief*, archief Familie de Beaufort, inv.nr. 1361, Geloofsbelijdenis Antoinette van Westrenen, z.j.

²²⁰ Met name het Stadsarchief van Amsterdam heeft veel van deze doopsgezinde belijdenisdocumenten in bezit.

²²¹ D. Doijer, *Uit het dagboek van Derk Doijer, 1827-1896* (Den Haag 1991) p. 38-41.

²²² Een uitzondering is een belijdenisgedicht van Isaïc da Costa (1798-1860). Hij plaatste Nederland in een christelijke traditie en adviseerde een bekende zich daarbij aan te sluiten door belijdenis af te leggen. Hasebroek, *Da Costa's kompleete dichtwerken*, vol. 2, p. 210.

²²³ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 65; Johanna L., *Een berigt van haar leven*, p. 5; *Het Utrechts Archief*, archief Familie Ruijs-Barger, inv.nr. 78, Dagboek 1907-1919 van Wilhelmina (Wil) Laura Barger, aantekening voor 2 oktober [1907]; *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842; zie ook [E.C. v.d. M.], *Mevrouw étiquette*, p. 239.

tekortschoot was volgens hem strafbaar en meinedig.²²⁴ Christelijk leven, dat was de godsdienstige standpunten van de ouders overnemen, de bijbel als „rigtsnoer van mijnen handel en wandel” accepteren en de „zonden verzaken”. Dat was bijna letterlijk zoals in de belijdenisvragen van nieuwe leden werd verlangd.²²⁵

Wie in de negentiende eeuw als nieuw lid of als betrokkene schreef over de belijdenis, richtte zich veel vaker op het leven in de kerk en het leven voor God dan op een leven in de wereld. In de egodocumenten over de belijdenis, lichten vier punten op. Ouders droegen bij de belijdenis hun taak tot een christelijke opvoeding over. Ten tweede droegen kinderen vanaf de belijdenis de verantwoordelijkheid om hun leven op een christelijke wijze in te vullen. Een derde opvatting was dat men met de belijdenis de relatie met God bekrachtigde. Tenslotte was de toetreding als volwassene tot de kerk ook een ingang tot de wereld, een punt dat in paragraaf 3.5 aan de orde komt.

Het overnemen van de „grote verantwoordelijkheid” van de ouders was een belangrijke invulling van de rite de passage van de belijdenis. Met de doop hadden de ouders beloofd om hun kind christelijk op te voeden. De nieuwe leden schreven daar wel eens over en vooral ouders schreven daarover aan hun kinderen.²²⁶ Hun taak was dus beëindigd, de kinderen waren dus volwassen. De belijdenis was zo een ritueel in de volwassenwording. Zou de nu zelfstandige zoon of dochter ook christelijk willen leven, of zou hij of zij andere keuzes maken?

Met de belijdenis besloten de volwassen geworden kinderen om dat christelijke leven niet op haar gezag van de ouders, maar op „eigen rekening” voort te zetten.²²⁷ Gosewinus de Voogt vond dat het hem vrij stond te kiezen of hij tot „Jezus’ gemeente” wilde behoren of niet.²²⁸ En in de brief aan Sara Francina Havelaar stond dat ze besloot om lid te worden van de kerk waarin ze was gedoopt, hoewel ze het betreurde dat de kerkelijke verdeeldheid de eenheid in de weg stond.²²⁹ Deze twee documenten,

²²⁴ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 65.

²²⁵ Idem, p. 67. Een brief met vrijwel dezelfde punten was die van Sara Francina Havelaar: *Gemeentearchief Rotterdam*, archief Familie De Monchy, inv.nr. 120, Aantekening houdende de belijdenis van Sara Francina Havelaar, 1846. Het is overigens onduidelijk of de brief door haarzelf is geschreven, omdat het karakter van de brief anders is dan de meeste andere brieven. Ook is de brief ondertekend met J. Havelaar en niet met haar eigen naam.

²²⁶ *Haags Gemeentearchief*, archief Familie Bosboom, inv.nr. 3, Een woord aan mijne kinderen Elisabeth Anna – Johannes – en Nicolaas, na de aflegging hunner Godsdienstige Belijdenis den 25^e maart 1834 toegesproken door hunnen vader W.J. Bosboom, 25 maart 1834; Hasebroek, *Da Costa’s komplette dichtwerken* vol. 2, p. 210 en 237; *Het Utrechts Archief*, Arnoud Jan de Beaufort (z.j.)

²²⁷ *Haags Gemeentearchief*, Bosboom, 1834.

²²⁸ De Voogt, p. 67; Van Tilburg, *Adviesliteratuur*, p. 72. Een jongeman was volstrekt autonoom, en maakte keuzes niet op basis van gezag maar op basis van gelijkwaardigheid, volgens vrijzinnige adviesliteratuur. Orthodoxe adviesboeken legden meer nadruk op plicht en gehoorzaamheid. Gosewinus de Voogt zag zichzelf als autonoom maar bleef wel hechten aan een belijdenis die een doorgaande lijn vormde met de opvoeding van zijn ouders.

²²⁹ *Gemeentearchief Rotterdam*, Sara Francina Havelaar, 1846; *Tresoar*, Grietje Gerritsdr., aantekening 23 juli 1820.

een van de weinige van nieuwe leden zelf, tonen voorzichtig aan dat een voortzetting van het leven dat de ouders hadden voorgeleefd, met een persoonlijke keuze voor een kerk moest worden bekrachtigd.

En passant liet Gosewinus de Voogt nog merken dat hij de „leer”, ook in de belijdenisvragen genoemd, alleen wenste te onderschrijven vanuit de bijbel, niet vanuit de Dordtse Leerregels, een belijdenisgeschrift uit de zeventiende eeuw. Daarmee koos hij tegen de „Dordtsche vaders”. Dit standpunt was al in de jaren 1820 en 1830 onderwerp van debat geweest met als aanjager de proponentformule. Aankomende predikanten konden deze formule op twee manieren lezen. Er stond in dat ze de geloofsbelijdenis moesten onderschrijven omdat (quia) of voor zover (quatenus) ze overeenkwamen met de bijbel. Gosewinus de Voogt betoonde zich een aanhanger van dat laatste standpunt. De christelijke leer was te vinden in de bijbel, ontdekte Gosewinus met zijn „redelijk verstand” en zijn „overtuiging van de hoge waarde des Evangelies”. Door het zo te stellen, hoefde niet alles in de bijbel onder de noemer christelijke leer te vallen. Bovendien vond Gosewinus algemene burgerschapsidealen als vrijheid van denken, van geloof en algemene verdraagzaamheid een groot goed.²³⁰ Het is maar de vraag of elke belijdeniscatechisant zich zo bezon op de standpunten van de kerk. Gosewinus de Voogt was daarin mogelijk ook wel beter in staat dan andere nieuwe leden, omdat hij door het predikantschap van zijn vader goed op de hoogte kon zijn van kerkelijke verschilpunten.

Uit het relaas van Gosewinus de Voogt bleek dat men zich, naast het volgen van belijdeniscatechisatie, terdege op de belijdenis moest voorbereiden. Een mate van inzicht in de beperktheid van zichzelf was gewenst. Voordat Gosewinus de Voogt zo ver was dat hij een belofte wilde afleggen, kon hij bij zichzelf nog weinig goeds ontdekken. De torenhoge voorwaarden die men in de belofte bespeurde, zorgde voor behoorlijk wat spanning. „Ik weet zeer goed wat het zegt: als lidmaat der gemeente te worden aangenomen; maar ik gedraag mij in mijn oog nog zoo naar.”²³¹ Hij zette dat zelfinzicht tegenover mensen die dachten dat alles op orde was, maar hun zondig verleden over het hoofd zagen. Daarin sloot hij min of meer aan bij het beeld van predikanten dat zelfinzicht het tegenovergestelde was van een gewoontebelijdenis.

Met inzicht in de zondige aard van de mens, was het pleit nog niet beslecht. Er moest vervolgens contact met God komen. Op die manier kon men de belijdenisbelofte inlossen. Of men dit contact met God als een bekering ervoer, is moeilijk te zeggen. Men gebruikte dat woord nauwelijks. In ieder geval behoorde bij de belijdenis volgens enkele bronnen een diepe en intense ervaring.

²³⁰ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 67 en 68; Van Eijnatten & Van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis*, p. 260-261.

²³¹ De Voogt, p. 64; *Het Utrechts Archief*, Wilhelmina (Wil) Laura Barger, aantekening 2 oktober 1907; *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842; *Tresoar*, Grietje Gerritsdr., aantekening 16 juli 1820.

De ervaring van de Godsontmoeting werd verschillend omschreven. De piëtistische Grietje Gerritsdochter hoopte, zo schreef ze op de dag van haar belijdenis, dat de bevestigingsdienst onvergetelijk en aan haar ziel geheiligd zou worden.²³² Anderen schreven dat ze wisten dat hun zonden vergeven waren,²³³ of dat ze toebehoorden aan en vertrouwden op God.²³⁴ Gosewinus de Voogt had in de periode van zelfreflectie de inhoud van de geloofsbelijdenis „rijpelijk” overwogen, zodat hij „gerust” kon antwoorden op de gestelde vragen. Tijdens de aannemingsavond werd het contact met God opnieuw gelegd. Dat alles neemt niet weg dat strijden tegen de zonde ook na de belijdenis nodig bleef.

3.3 De aanneming

De aanneming was mogelijk voor Gosewinus de Voogt van groter belang dan de bevestigingsdienst. Toen hij aan het eind van het jaar nog eens terughadacht aan zijn belijdenis, noemde hij niet 27 maart, de dag van de bevestiging, als belangrijkste datum, maar 21 maart. Op die dag werd hij aangenomen.²³⁵ Op die dag deed hij een grote emotionele ervaring op, die het mogelijk maakte om aan de belijdenisbelofte te voldoen.

Voordat het zover was, moesten de leerlingen eerst nog de vragen beantwoorden, die ze voorgelegd kregen van de predikant. Ouderlingen hadden bij de aanneming niet altijd zo'n fraaie reputatie, liet Gosewinus de Voogt doorschemeren. De vragen van de ouderlingen tijdens de aanneming werden „doorgaans” met meer angst tegemoet gezien dan de vragen van de predikant. En als ouderlingen intervenieerden in de aanneming, veranderde de aanneming in de beleving van Gosewinus de Voogt snel tot een examen.²³⁶ Niemeijer uit Sneek bestempelde in 1870 het optreden van de ouderlingen als ongebruikelijk en laakbaar. Zij stelden zelf vragen, terwijl dat eigenlijk was voorbehouden aan de predikant. Maar voor Gosewinus de Voogt was dit in 1850 een al langer bekende praktijk. Maar doorgaans sprak de ouderling niet tijdens de aanneming, vertrouwde hij toe aan zijn dagboek. Ook hij werd niet met lastige vragen geconfronteerd. Adriana Willemina van Vredenburg kreeg zelfs schik in het beantwoorden van de vragen, en had nog wel door willen gaan.²³⁷

De aanneming was een mogelijkheid om emoties te tonen. Adriana Willemina van Vredenburg was bang dat ze de belofte niet zou kunnen houden. Die gevoelens veranderden na de aannemingsavond. Toen ze thuis kwam, werd ze door haar „weldoenster” een „zuster in Jezus Christus” genoemd. 's

²³² *Tresoar*, Grietje Gerritsdr., aantekening 16 juli 1820.

²³³ *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842.

²³⁴ *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 12 april 1889.

²³⁵ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 120.

²³⁶ *Idem*, p. 71-72.

²³⁷ *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842.

Avonds ging ze „gerust en gelukkig” slapen „met de hoop dat God ons onze zonden om Jezus Christen vergeven had.”²³⁸ Ook Gosewinus de Voogt onderging de aanneming niet koel. Bij de aanneming „ontzong” hem tweemaal de grond onder zijn voeten, noteerde hij. De eerste keer stelde zijn vader als predikant hem vragen om zijn kennis te toetsen. Zijn emotionele reactie volgde niet uit de onzekerheid of hij de vragen wel goed zou beantwoorden, maar omdat in die vragen zijn belijdenis „voor God en de mensen” lag opgesloten. De tweede keer had De Voogt bij alle leerlingen de belijdenis afgenomen en hield hij een „innig hartelijke en aandoenlijke” toespraak. Hij noemde met tranen in de ogen in „roerende taal” en vanuit het „volle vaderhart” hoe Gosewinus de eerste van zijn kinderen was, die belijdenis deed.²³⁹ In de daaropvolgende vrome wens ging er veel in zijn binnenste om, had hij geen oog meer voor de wereld om hem heen en zong opnieuw de grond weg onder zijn voeten. „Alleen die woorden van mijnen vader zweefden mij voor den geest; ik bad God om hulp en bijstand en voelde kracht van boven in mij werken!”²⁴⁰

3.4 De bevestiging

Een week later, woensdag 27 maart 1850, werd Gosewinus de Voogt door zijn vader in de Nieuwe Kerk in Amsterdam in de kerkdienst bevestigd als nieuw lid. Hoewel het in de negentiende eeuw steeds gebruikelijker werd om de belijdenisdienst op zondag te houden, had de synode geen speciale dag voorgeschreven. Doordeweeks kon daarom ook.

De bevestiging was een „plechtig oogenblik”,²⁴¹ en dat ritueel bood net als de aanneming ruimte voor emoties, vonden kerkleden in de negentiende eeuw. Iemand wenste een belijdeniscatechisant vlak voor zijn bevestiging toe: „Hij helpe u te beleven wat gij gereed staat te belijden.”²⁴² Een vader schreef aan zijn kinderen: „O, dat het diep in uw zielen inga...”²⁴³ Adriana Willemina van Vredenburg werd op „aandoenlijkste wijze” bevestigd. De predikant deed dat met „zoo’n hartelijkheid [...] dat wij er allen zeer door getroffen waren.”²⁴⁴ Grietje Gerritsdochter uit Friesland vond de belijdenis des te gewichtiger worden omdat ze openlijk werd bevestigd en de drie belijdenisvragen met een „hartelijk

²³⁸ Adriana Willemina van Vredenburg deed een soortgelijke ervaring op na de aannemingsavond. Ze kon die avond „gerust en gelukkig” gaan slapen, „met de hoop dat God ons onze zonden om Jezus Christen vergeven had.” *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842.

²³⁹ Ook voor ouders was de belijdenis van hun kinderen een gevoelvol moment. W. Bilderdijk nodigde een vriend uit zich met hem te verblijden, daar zijn zoon was aangenomen. H.W.T. Tydeman, *Briefwisseling van mr. W. Bilderdijk met de hoogleeraren en mes. M. en H.W. Tydeman, gedurende de jaren 1807 tot 1831* vol. 2 (Sneek 1867) p. 264, brief 9 april 1829.

²⁴⁰ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 72.

²⁴¹ Idem, p. 73.

²⁴² *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 13 april 1889.

²⁴³ *Haags Gemeentearchief*, Bosboom, 1834; zie voor andere voorbeelden Hasebroek, *Da Costa’s kompleete dichtwerken*, vol 2, p. 237; en Johanna L. *Een berigt van haar leven*, p. 5.

²⁴⁴ *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842.

ja” moest beantwoorden. Ook de toespraak aan het einde van de preek was voor haar een belangrijk moment. „Hetwelk den leeraar met een opwekking en ernstige toepassing heeft laten gepaard gaan of daar op liet volgen; hetwelk ik niet geheel ongevoelig mogt aanhooren. Te meer als ik dagte aan de gewichtigheid van de saak selfs.”²⁴⁵ De toespraak aan het einde van de preek maakte ook op Gosewinus de Voogt de meeste indruk. Het persoonlijk toespreken van de nieuwe leden en in het bijzonder hemzelf was verheugend en beklemmend, schreef hij. De aandacht voor de individuele gevoelens aangaande de belijdenis sloeg aan bij nieuwe leden. En bij de gemeente, want de vader van Gosewinus de Voogt wist zijn hoorders te boeien, „daar zoo velen rondom mij opstonden om naar mij te kijken.”²⁴⁶

Ook op diegenen die keken, de andere kerkgangers, kon de dienst indruk maken. Predikanten verhaalden al vaak hoe de belijdenis iets te zeggen had aan de andere leden die jaren geleden belijdenis hadden afgelegd. Het was op z'n minst een herinnering aan de eigen belijdenis, maar vaak met schaamte terugkijken hoe men de belijdenis verzaakt had. Elke belijdenisdienst was weer een aansporing om zich opnieuw te richten op God. Dagboekschrijvers haakten daarop in. Een onbekende schrijver vond het een „dag van ernstig nadenken” voor hen die al eerder belijdenis hadden gedaan. Om de nieuwe leden en om zijn eigen herbevestiging was die zondag een „heilige dag” van „diepen ootmoed” en „dankbare roem”.²⁴⁷ De piëtistische Johanna L. dacht ook terug aan haar belijdenis tijdens een bevestigingsdienst in de kerk. Haar „dankensstoffe” werd overvleugeld door de schaamte dat ze God verloochende, zelfs voor haar huisgenoten. „Ik beleed dan ook schreijende mijne ontrouw voor den Heer, maar vernieuwde tevens mijne gelofte om Hem hart en hand te geven.”²⁴⁸

Het kon voorkomen dat de belijdenis bij leden niet alleen van binnen haar beslag had. Men mocht emoties beperkt uiten tijdens de bevestigingsdienst. Johanna L. was „diep geroerd”.²⁴⁹ Da Costa bespeurde bij zijn oudste zoon tranen tijdens de bevestiging.²⁵⁰ Van al te opzichtige emoties tijdens de dienst moest Gosewinus de Voogt niets hebben. Hij constateerde dat vrouwen de „gewoonte” hadden om flauw te vallen bij de bevestiging, „misbaar” te maken en „te schreeuwen en te kakelen”. Dat was voor hem een „ijdele vertoning” die de waarde van de „plegtigheid” alleen maar tekort deed.²⁵¹ Gosewinus de Voogt was zeker van zijn zaak: ontroering was te waarderen, maar publiek emoties tonen zoals huilen, dat kon niet.

²⁴⁵ *Tresoar*, Grietje Gerritsdr., aantekening 16 juli 1820.

²⁴⁶ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 73.

²⁴⁷ *Archief Koninklijke Bibliotheek*, inv.nr. 79 H 49, Religieus dagboek, bijgehouden door een mannelijk persoon van 17 nov. 1854 tot 20 juli 1855 met een slotaantekening van 19 mei 1856, aantekening 25 maart 1855.

²⁴⁸ Johanna L. *Een berigt van haar leven*, p. 78 en 81.

²⁴⁹ *Idem*, p. 5.

²⁵⁰ Hasebroek, *Da Costa's kompleete dichtwerken*, vol. 2, p. 237. Het gedicht dateert uit 1843.

²⁵¹ De Voogt, p. 65 en 66. Ook elders in zijn dagboek liet Gosewinus de Voogt weten nadenkend en ingetogen handelen te prefereren boven het uiten van heftige emoties. Verkeerde daden tegen zichzelf, anderen of God waren „daden van onnadenkendheid, losheid en drift. p. 136.

Predikanten legden in de beleving van de catechisanten zoveel nadruk op het doen van een belofte, dat het hen kon emotioneren om na de belijdenis zuiver te leven en dat wellicht niet vol te kunnen houden. Woorden konden wel eens te veel worden, vond een nicht, die Jacob van Weede in een brief voorafgaand aan de bevestigingsdienst haar „deelneming” betuigde. „Uit eigen herinnering weet ik genoeg hoeveel goede en stichtelijke woorden dan over een mensch komen, meer dan men eigenlijk aankan. Daarenboven staat mij ook zoo levendig voor hoeveel er dan op een menschenhart aandruischt. En terwijl men aan eene zijde vast bevestigd is.”²⁵² Dat was volgens Gosewinus de Voogt een verklaring waarom sommige „flaauwvalsters” begonnen te „kakelen”. De biograaf van Johanna L. schreef dat zij was „beklemd door vrees, dat zij aan de groote genade Gods niet zoude kunnen beantwoorden.”²⁵³ De egodocumenten gaven verschillende oplossingen om uit deze impasse te ontsnappen. Nieuwe leden konden bijvoorbeeld inzien dat bij God hun belijdenis vastlag zoals de schrijfster aan Jacob van Weede, opnieuw een belofte afleggen, of de hulp invoeren van God.

De bevestigingsdienst werd vaak in familiekring of vriendenkring op de dag zelf na de dienst, of de dag erna, gememoreerd. Men ging bij elkaar op visite om de nieuwe kerkleden en de familie ervan te „feliciteren” of „de hand te drukken”.²⁵⁴ Dat gebeurde, zoals een predikant schreef, in een „feestelijke en verheffende atmosfeer.”²⁵⁵ Daar werd dan soms voor bedankt in de krant.²⁵⁶ Vaak ontving het nieuwe lid brieven met aansporingen hoe het leven in te richten. Gosewinus de Voogt ontving van zijn grootvader een brief met geestelijke wensen en adviezen.²⁵⁷ Wie met het zoekwoord ‘belijdenis’ in de archieven speurt naar egodocumenten, zal ook vrijwel alleen dit handjevol overgebleven brieven naar boven halen. De eerste brief in dit onderzoek is die van W.J. Bosboom (1790-1853) aan drie kinderen die in 1834 belijdenis deden. Het weinige aantal brieven is geconcentreerd in de jaren 1860-1890.²⁵⁸ Hoewel het verschil erg bescheiden is, is het mogelijk dat de briefcultuur in die tijd versterkt werd.

²⁵² *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 12 april 1889.

²⁵³ Johanna L., p. 5. Iets dergelijks schreef Barger over haar belijdeniscatechisatie: „Ik wordt aangenomen met kerstmis. Dan hoor ik tot uw gemeente God, dan ben ik ook een lam van uw kudde. Dan mag ik u nooit meer verloochenen [...] maar hoe komt het dat ik zoo lau ben voor U, voor mijn omgeving, alleen voor hem [haar geliefde] niet. God, hoe komt het? Maak Gij het eens, reformeer mij naar Uwen heiligen wil.” In: *Het Utrechts Archief*, Wilhelmina (Wil) Laura Barger, aantekening 2 oktober 1907.

²⁵⁴ *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 13 april 1889; *Noord-Hollands Archief*, jkvr. A.W. van Vredenburg, 1842.

²⁵⁵ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 50-51.

²⁵⁶ Ik vond één advertentie: „Hiermede betuigen wij onzen hartelijken dank aan vrienden en bekenden, voor de vele blijken van belangstelling, ondervonden bij de belijdenis onzer kinderen, op zondag 3 april jl. F.H. Zimdarse en echtgenoot.” Deze traditie was overgenomen van soortgelijke familieberichten, maar dan voor de rooms-katholieke communie van zoon of dochter. *Nieuwe Tilburgsche Courant*, jaargang 20, nr. 1136, 10 april 1898 (via <http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010155163%3Ampg21%3Ap007%3Aa0068>, geraadpleegd 12 mei 2011).

²⁵⁷ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 73-74.

²⁵⁸ Het verschil is miniem: zes brieven aan drie personen tegenover één brief uit 1834.

Dat een etiquetteboek, voor het eerst gepubliceerd in 1893, de praktijk van het versturen van brieven ook noemde, kan een aanwijzing zijn dat brieven niet alleen door welgestelden werden geschreven.²⁵⁹

Na de bevestiging gaven familie of vrienden een cadeau. Die geschenken bestonden vaak uit stichtelijke lectuur. Da Costa gaf aan de oudste zoon van een vriend een dichtbundel van Bilderdijk.²⁶⁰ Jacob van Weede kreeg van een bekende „De twaalfjarige Jezus in den tempel”.²⁶¹ Advertenties voor belijdenisgeschenken betroffen vaak stichtelijke boeken en soms romans zoals *Haar hooglied* van Christine Doorman. Maar ook een wijnhandelaar en een juwelier zagen wel nering in de belijdenis.²⁶² Iemand kreeg een ringetje van grootmoeder met aan de binnenzijde de datum van de aanneming gegraveerd.²⁶³ Anderen kregen van hun ouders een bijbel,²⁶⁴ die soms nog had toebehoord aan de grootouders. Een predikant wist te vertellen dat een moeder op het schutblad schreef dat ze het bijbeltje schonk aan haar dochter voor haar belijdenis en daaronder een toepasselijke bijbeltekst.²⁶⁵ Een nieuwe familiegeneratie was in de perceptie van ouders niet alleen aangetreden omdat ze hun opvoeding als beëindigd beschouwden, maar ook omdat ze met de geschenken de doorgaande lijn van het familiegeslacht wilden bekrachtigen.

3.5 Na de belijdenis

„O mogt mij die ure en die eerste avondmaalsviering steeds voor den geest zweven, opdat ik ook steeds die beloften mij te binnen brenge, wanneer de wuftheid dezer wereld mij dreigt mede te slepen in den maalstroom der zonde!”²⁶⁶ De belijdenis en de eerste avondmaalsdeelname waren in de ogen

²⁵⁹ Het ging om „een heel stapeltje brieven van vrienden en kennisjes”, in: [E.C. v.d. M.], *Mevrouw etiquette*, p. 239.

²⁶⁰ Hasebroek, *Da Costa's komplette dichtwerken*, vol. 2, p. 210. Het gedicht dateert van 1839.

²⁶¹ *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 13 april 1889. Mogelijk waren dit vier gravures van Louis Auguste Gustave Doré (1832-1883).

²⁶² Advertenties voor boeken waren aan het begin van de negentiende eeuw fondsljsten. Halverwege de eeuw maakten boekhandelaren een onderverdeling voor gelegenheidsliteratuur als de belijdenis. In de laatste decennia ontstonden advertenties met wervende zinnen om de producten aan te prijzen. Advertiseren werd toen ook goedkoper door afschaffing van het advertentiezegel in 1870. Boekadvertenties voor de belijdenis kwamen het vaakst voor. Voor wijn, zie *Rotterdamsch Nieuwsblad*, jaargang 83, nr. 8313, 25 april 1905 (<http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010213626%3Amp021%3Ap015%3Aa0113>, geraadpleegd 28 april 2011) voor klokken en juwelen, zie *Rotterdamsch Nieuwsblad*, jaargang 83, nr. 8310, 19 april 1905 (<http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010213623%3Amp021%3Ap008%3Aa0106>, geraadpleegd 28 april 2011) en *Rotterdamsch Nieuwsblad*, jaargang 31, nr. 9527, 14 april 1909 (<http://kranten.kb.nl/view/article/id/ddd%3A010197403%3Amp021%3Ap014%3Aa0167>, geraadpleegd 28 april 2011). Een overzicht van de manier van adverteren biedt Huisman, *Publieke levens*, p. 98-101.

²⁶³ *Mevrouw etiquette*, p. 241. Dit boek stond trouwens ook in diverse kranten als belijdenisgeschenk aangeprezen.

²⁶⁴ Hasebroek, vol. 3, p. 30; *Gemeentearchief Rotterdam*, archief Familie Reuchlin, inv.nr. 94, Correspondentie van M. Reuchlin en A.M. Reuchlin-van Diest [met daarin een brief van Maarten Reuchlin uit 1863 aan zijn zoon Piet, bij zijn belijdenis], 22 maart 1863.

²⁶⁵ Van Hamel, *Belijdenis-doen*, p. 17 en 49.

²⁶⁶ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 75.

van gemeenteleden als Gosewinus de Voogt een aaneengeschakelde rite de passage. Aan de toen gedane belofte denken om een trouw kerkganger te zijn en trouw de kerkelijke plichten te vervullen, was een antidotum tegen de „wereld van verleiding” die men zou intreden.²⁶⁷

De wereld had niet het verleidelijke karakter waar predikanten vaak op wezen. Iemand sprak het gebruik van de wereld, „als niet misbruikende”. De wereld lag dan wel „in het booze”, maar zelden kregen nieuwe leden handvatten om die wereld te herkennen en vervolgens te mijden of ertegen te strijden. Iemand schreef dat vooral jongens, werkzaam in de maatschappij, voorzichtig moesten zijn in de keuze van een levenspartner en van vrienden. Sommigen wezen erop dat men bevriend moest zijn met alle mensen ook al was men het naar geloofsopvattingen niet met elkaar eens. Respect had wel z'n grenzen. Aan slechte vrienden moest de goede weg moest worden gewezen. Beterden ze hun leven niet, dan moest men zich van hen afkeren, „opdat zij u niet mede ten verderve slepen”, zo schreef iemand in 1834.²⁶⁸

De wereld bood kansen om het andere geslacht te ontmoeten in openbare gelegenheden als bal- en toneelzalen. Misschien is het daarom dat Gosewinus de Voogt enkele dagen na zijn belijdenis hierover iets schreef.²⁶⁹ Hij vond het een „ongelukkig verschijnsel” dat de afscheidingsmuur tussen jongens en meisjes zo hoog was opgetrokken. Publieke activiteiten waren immers nodig om met elkaar kennis te kunnen maken. Loszinnige jongens zouden in het contact met meisjes leren hun tong te bedwingen en niet te vloeken of te spotten.²⁷⁰ Kennelijk werd het gescheiden optrekken in het gezelschapsleven in het tweede kwart van de negentiende steeds gebruikelijker.²⁷¹

Wie zichzelf allerlei zaken wilde ontzeggen omdat men nu eenmaal belijdenis had gedaan, was op de verkeerde weg, vond Gosewinus de Voogt. Hij vond die mensen zwaar op de hand. „Zijn gaan niet meer uit; zij zien er kwaad in, om des zondags in de plantaadje [plantsoen, AL] te wandelen; geen lachje speelt meer om hunnen mond en de bijbel ligt onophoudelijk voor hen open. Dat zijn de ware broeders niet.” Men kon zichzelf niet veranderen, ook niet als men een belofte had afgelegd. Je best doen, was het hoogst haalbare.²⁷²

Men keek enerzijds over de schouder naar het moment dat belijdenis werd afgelegd en anderzijds naar voren om de bestemming in het vizier te houden. Want na de belijdenis gingen de nieuwe leden het leven weer in. „Na den dag mijner belijdenis kan ik eerst regt gevoelen wat het is aan mijne belijdenis

²⁶⁷ De Voogt, *Bladen uit het dagboek*, p. 73 en 74.

²⁶⁸ *Haags Gemeentearchief*, Bosboom, 1834.

²⁶⁹ Een relatie legt Gosewinus de Voogt echter niet. Dat deed hij ook niet als hij schreef over andere avonden dat hij uitging (bijvoorbeeld De Voogt, p. 162-163). Kennelijk werd de belijdenis minder belangrijk geacht voor het staan in de wereld.

²⁷⁰ De Voogt, p. 73-74 en 162-163.

²⁷¹ Stokvis, *Het intieme burgerleven*, p. 180.

²⁷² De Voogt, p. 65.

te beantwoorden.²⁷³ Dat gevoel zal ongetwijfeld de ervaring zijn geweest om als voorbeeldig kerklid te gaan leven. De belijdenis was in dat perspectief geen toegang tot een nieuw leven, maar een toegang tot een steeds beter wordend leven waarin beheersing en volharding een grote rol vervulden. Echt besef van de belijdenis zou niet van de een op de andere dag, maar juist „meer en meer” worden verkregen.²⁷⁴ De ervaringen van de belijdenis zouden langzaamaan gaan vervagen, noteerden sommige schrijvers. Een oom en tante van de latere schilder George Jan Hendrik (Geo) Poggenbeek (1853-1903) schreven in 1870 dat de plechtige belijdenis niet altijd zou schenken wat hij zou willen. De remedie was dan „moed houden”. „Geen struik wordt opeens een boom.”²⁷⁵ Toch verloren emoties niet heel snel aan betekenis. Iemand blikte bijna twee maanden later terug op de „mooiste tijd van mijn leven.”²⁷⁶ Grietje Gerritsdr. zag het een week na haar belijdenis, op de avondmaalszondag, niet meer zitten: „Ik mag oover het doen mijner belijdenis nogal veel werksaam sijn. [...] Ik sie het alles ijn mi selven so gebreklijk en so melaats. Dat ik gedúúrig al moet sugtende seggen: Heere doe dog versoening oover alle mijne beste werken.”²⁷⁷

In een leven vol zelfbeheersing was er geen ruimte voor emoties. Sommigen vonden het hart de bron van die afkeurenswaardige emoties. Het hart stond tegenover het geweten. Dat was een „stemme Gods” waarop vertrouwd kon worden in het leven als belijgend lid.²⁷⁸ Het hart was daarentegen voor de piëtistische Grietje Gerritsdochter, die in 1820 belijdenis deed, de woonplaats van het geloof. Zij zou eerder het verstand wantrouwen.²⁷⁹

Het gevolg van moed en trouw en het luisteren naar het geweten was voorspoed in het aardse leven en een goede bestemming in het hiernamaals. Vrede, vreugde en voorspoed werden vaak toegewenst, maar ook regelmatig verzekerd voor de toekomst. Er kon wel eens „strijd” voorkomen, zo schreven de meesten. Maar voor wie vertrouwde op God, kwam alles op een gegeven moment weer goed. Voor wie belijdenis deed en leefde naar godsdienst, deugd, zedelijkheid en trouwe plichtsbetrachting, zou „eene blijvende voldoening voor zichzelf, een aangenamen omgang met [...] ouders en naaste betrekkingen, de achting van weldenkenden, een vergenoegt leven en een gerusten ouderdom, kunnen ten gevolge hebben”, schreven de grootouders van Christiaan Carel Hendrik Martens in april 1870.²⁸⁰ Sara Francina Havelaar wilde haar „heerlijke bestemming” in de toekomst en na de dood niet mislopen

²⁷³ *Gemeentearchief Rotterdam*, Sara Francina Havelaar, 1846.

²⁷⁴ *Het Utrechts Archief*, archief Familie Martens van Sevenhoven, inv.nr. 680, Dagboek 1866-1870 [met daarin een brief van zijn grootouders aan Christiaan Carel Hendrik Martens ter gelegenheid van zijn belijdenis in april 1870].

²⁷⁵ *Stadsarchief Amsterdam*, archief Familie Poggenbeek, inv.nr. 87, Brief van zijn [George Jan Hendrik Poggenbeek] oom Frans H. Poggenbeek en tante Sara E. Muijsken naar aanleiding zijn belijdenis, 30 mei 1870.

²⁷⁶ *Het Utrechts Archief*, Wilhelmina (Wil) Laura Barger, aantekening 13 februari 1908.

²⁷⁷ *Tresoar*, Grietje Gerritsdr., aantekening 23 juli 1820.

²⁷⁸ *Haags Gemeentearchief*, Bosboom, 1834; *Gemeentearchief Rotterdam*, Maarten Reuchlin aan zijn zoon Piet, 22 maart 1863. Deze visie op het geweten werd gehanteerd in de Groninger theologie en ook min of meer in het modernisme.

²⁷⁹ *Tresoar*, Grietje Gerritsdr., aantekening 16 juli 1820.

²⁸⁰ *Het Utrechts Archief*, Christiaan Carel Hendrik Martens, 1870.

door de zonde, zo werd vermeld in haar belijdenisbrief.²⁸¹ Iemand schreef dat de „belooning, vooral door innerlijke rede [...] onvergelijkelijk groot” was.²⁸² De beloning was dus een kalm geweten. De beloning voor het hiernamaals was de hemel. Sommigen zagen het leven op aarde als vorming voor de hemel. Kerkelijk lidmaatschap was voor die vorming van groot belang.²⁸³ Hoe dan ook, de belijdenis leverde voor de mens alleen maar winst op. Iemand spiegelde aan Jacob van Weede voor dat bij een trouwe vervulling van de gedane belofte „uw leven waarlijk rijk en gelukkig zal zijn, hoedanig Gods leidingen met u ook mogen wezen.”²⁸⁴

3.6 Conclusie

Nieuwe leden zagen het als een belofte om vanaf de belijdenistijd goed te leven. Ze wisten dat ze daarin konden falen. Dat zorgde voor twijfel rondom de belijdenis: wie kon zo'n belofte eigenlijk gestand doen? Dat verklaarde voor de nieuwe leden emotionele uitingen, die ze bij zichzelf of anderen zagen. Sommige hadden een diepe ervaring dat ze vanaf die tijd met hun gehele hart hun leven zuiver zouden gaan inrichten. Anderen schreven dat ze zich benauwd afvroegen of ze in de toekomst hun belofte konden houden.

De belofte werd vooral kerkelijk ingekleurd. Trouwe kerkgang en avondmaalsdeelname en het steunen van de zending waren daarvan voorbeelden. Wie deze levensregels nauwkeurig opvolgde, maakte kans op een goed leven. Aardse welvaart zou zijn deel zijn en na het leven zou hij een plaats in de hemel mogen innemen. Verandering van levensstijl werd minder belangrijk geacht, omdat nieuwe leden van opvatting waren dat hun leven ook voor de belijdenis er onberispelijk uitzag.

Hoewel emoties tijdens aanneming of belijdenis gewaardeerd werden, dacht men daar na de belijdenis anders over. Ze werden een obstakel om tot steeds meer vervolmaking te komen. Men moest van een struik een boom worden, schreef iemand in een brief. De sleutels tot volmaaktheid, plichtsgevoel en doorzettingsvermogen, werden door emoties geremd. De sporen van dit belijdenisonderzoek en de feminiseringstheorie lopen dan uit elkaar.

Mogelijk is het ritueel van het versturen van brieven in de loop van de negentiende eeuw versterkt. Een lichte toename van een overigens gering aantal overgeleverde brieven zou in die richting kunnen wijzen. Men veronderstelde aan het eind van de negentiende eeuw in ieder geval dat een stapeltje brieven kon verwachten als men kenbaar maakte belijdenis te gaan doen. Het persoonlijke karakter

²⁸¹ *Gemeentearchief Rotterdam*, Sara Francina Havelaar, 1846.

²⁸² *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 12 april 1889.

²⁸³ *Gemeentearchief Rotterdam*, Sara Francina Havelaar, 1846; *Haags Gemeentearchief*, Bosboom, 1834; *Gemeentearchief Rotterdam*, Maarten Reuchlin aan zijn zoon Piet, 1863.

²⁸⁴ *Het Utrechts Archief*, Brieven aan Jacob van Weede, 13 april 1889.

van de brieven kan een teken zijn van een toenemende individualisering. Men vierde bovendien belijdenis in een kring van intimi. Men was gewend cadeau's mee te nemen voor het nieuwe gemeentelid. De toename van specifieke belijdenisadvertenties doet vermoeden dat de belijdenisrituelen steeds meer een vermenging vormden van kerkelijke tradities met wensen van gemeenteleden. Dat komt overeen met de feminiseringsthese.

Helaas is het bronnenmateriaal voor dit hoofdstuk te gefragmentariseerd om een beeld te kunnen vormen van een mogelijk onderscheiden feminiseringsproces van mannen en vrouwen. Egodocumenten over de belijdenis werden vaker geschreven door vrouwen dan door mannen. Vrouwen vonden de belijdenisrite waarschijnlijk belangrijker dan mannen. Vrouwen leken zich verder meer zorgen te maken en vaker te huilen dan mannen. Dat lijkt in de gehele negentiende eeuw hetzelfde beeld te blijven. Tussen de piëtistische vrouwen Grietje Gerritsdochter en Johanna L. aan het begin van de negentiende eeuw was wat dat betreft weinig verschil te bemerken met de „nicht” die een brief schreef aan Jacob van Weede in 1889 en met Wilhelmina Laura Barger aan het begin van de twintigste eeuw. Volgens Gosewinus de Voogt hoorde dat bij vrouwen. Mannen daarentegen hadden volgens hem veel meer de neiging om hun belijdenis in een maatschappelijk kader te plaatsen. Om te voldoen aan de belijdenisbelofte, verboden ze zichzelf soms bepaalde genoegens, zoals het wandelen door het plantsoen op zondag. Daaruit blijkt dat het ritueel van de belijdenis feminiseerde. Sommige leden legden zichzelf beperkingen in het uitgaan op omdat ze dat niet konden rijmen met hun belijdenis.

De feminiseringsthese heeft een beperkter bereik in bronnen van gemeenteleden dan in bronnen van opiniemakers als theologen, predikanten en schrijvers. Er is een kloof waarneembaar tussen de inhoud van de overdracht van predikanten en de spiritualiteit van gemeenteleden. Vanaf de belijdenis van Grietje Gerritsdochter uit 1820 tot en met die van Wilhelmina Laura Barger uit 1907 zijn minder sporen van een feminisering van religie terug te vinden.

Conclusie

In dit onderzoek is de feminiseringstheorie toegepast op het afleggen van belijdenis in de Hervormde Kerk in de negentiende eeuw. Het eerste hoofdstuk, dat een inleidend karakter heeft, liet zien dat aan de belijdenis grote waarde werd gehecht. Felle discussies werden in de kerk gevoerd over de aanneming, bevestiging en belijdenisvragen. Daarmee wint de belijdenis als testcase voor de feminiseringstheorie aan kracht. Uit de discussies tussen predikanten en kerkenraden, synode en kerkenraden, en moderne en orthodoxe predikanten, blijkt dat de Hervormde Kerk door de negentiende eeuw een proces van democratisering onderging. Als ommekeer wordt wel het jaartal 1867 genoemd, toen gemeenteleden zelf hun kerkenraadsleden mochten kiezen. Verschillende predikanten, met name degenen die zich tot de modernen rekenden, werkten mee aan deze democratisering. Het was verder aan het einde van de eeuw onmogelijk geworden om leerlingen bij de aanneming af te wijzen op grond van hun overtuiging. Predikanten kregen ook meer vrijheid. Ze hoefden geen leerlingen van een predikant uit een andere stroming te bevestigen. Ook konden ze de belijdenisvragen naar believen veranderen.

Het tweede en derde hoofdstuk vormen de kern van het onderzoek naar de reikwijdte van de feminiseringstheorie in Nederland voor een protestantse rite als de belijdenis. Daarbij is de toetsing van de vier variabelen van de theorie van belang. Die zijn de feminisering van de kerkelijke ambten, van rituelen, van de aard van religie en van vroomheid.

Van een feminisering van de kerkelijke ambten laten de bronnen over de belijdenis nauwelijks iets doorschemeren. Het fenomeen van religieuze ordes, waardoor vrouwen zich konden verenigen en een identiteit verwerven, kwam voor in de Rooms-Katholieke Kerk, maar was nauwelijks terug te vinden in de Hervormde Kerk van de negentiende eeuw. Theoloog P. Hofstede de Groot gaf in een publicatie mee dat vrouwen na de belijdenis moesten overwegen of ze toe wilden treden tot het ambt van diacones. Deze diaconessen leefden in een gemeenschap. Zowel de opbloei van zulke gemeenschappen in de negentiende eeuw als de oproep tot toetreding door een hervormd theoloog is een voorbeeld van feminisering van de ambten. Vaker vermeldden predikanten in de negentiende eeuw dat vrouwen diaconale of missionaire taken op zich mochten nemen – overigens zonder die taken te labelen met een beroep. Het bleef vaak vrijwillige hulpverlening. Vrouwen verstonden die taak, zo blijkt uit een brief van een gemeentelid. Sara Francina Havelaar wilde deelnemen aan het „Zendeling Genootschap” om het evangelie te verspreiden in „de gansche wereld”. Aan mannen werd nauwelijks gevraagd om een ambt in de Hervormde Kerk op zich te nemen. Een enkele keer vroegen predikanten van ze om na de belijdenis een ambt te vervullen als ze daartoe werden verkozen. Hoewel predikanten specifiek aandacht besteedden aan een kerkelijke levensinvulling voor vrouwen, wil dat

niet zeggen dat mannen afwezig waren. De vanzelfsprekendheid dat mannen kerkelijke ambten vervulden, was de reden dat predikanten hier niet verder op in gingen.

De belijdenis was een rite de passage voor kerkelijke volwassenheid. Na de belijdenis was men volwaardig lid. Vrouwen blonken uit in deelname aan de belijdenisrite. Mannen werden in de gehele negentiende eeuw opgeroepen om de belijdenis niet na te laten. De handelingen van de hervormde synode maakten duidelijk dat ze door maatschappelijke taken als het werk in landbouw of visserij weken van huis waren. Daarom hadden ze niet altijd de mogelijkheid om belijdeniscatechisatie te volgen en belijdenis te doen. Mannen en vrouwen werden bij het afleggen van belijdenis zonder onderscheid opgeroepen om trouw deel te nemen aan religieuze rituelen als het avondmaal, de (middag)diensten en de huisgodsdienst. In deze religieuze plichten is nauwelijks een feminisering van religie waar te nemen.

De belijdenis was ook een rite de passage voor maatschappelijke volwassenheid. In het aantal rituelen rond de belijdenis en de nadruk op levensstijl na de belijdenis zijn er veel raakvlakken met de feminiseringsthese. Rituelen waardeerden predikanten en gemeenteleden in de belijdenisperiode als richtingaanwijzers naar de volwassenheid. Nieuwe leden droeg tijdens de aanneming of bevestiging voor het eerst kleding voor volwassenen. Na de bevestiging kregen ze brieven met allerlei adviezen over het leven na de belijdenis. Het ritueel van het versturen van brieven kwam waarschijnlijk in zwang in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat geldt ook voor bijeenkomsten van familieleden en goede vrienden na de bevestigingsdienst. Daarin werd het nieuwe kerklid gefeliciteerd met zijn belijdenis en kreeg hij cadeau's. Ideeën voor deze geschenken kon men opdoen uit de krant. Aan het eind van de eeuw verschenen steeds vaker specifieke belijdenisadvertenties. Jongens gingen na de belijdenis de deur uit om te werken of te studeren. Meisjes bereikten met de belijdenis de huwbare leeftijd. Welgestelde meisjes werden tijdens soirees of bals voorgesteld aan hun mannelijke danspartners om zo een levenspartner te vinden. Deze bronnen zijn voornamelijk te vinden in de tweede helft van de negentiende eeuw. Dat doet vermoeden dat rituelen in die periode vermeerderd werden of ingeburgerd raakten. De verbinding van kerkelijke tradities van de belijdenis met het leven van gemeenteleden, vertoont overeenkomsten met de feminiseringsthese. Dat geldt ook voor de privatisering van rituelen, zoals een beleggen van een besloten bijeenkomst na de belijdenis en het versturen van brieven. De relatie tussen belijdenis en maatschappelijke volwassenheid duidt daarentegen op een masculiene kracht in het feminiseringsproces.

De nadruk op levensstijl na de belijdenis vonden predikanten belangrijk. Deze levensstijl werd door predikanten in de eerste decennia van de negentiende eeuw niet onderscheiden voor mannen en vrouwen. Zowel mannen als vrouwen moesten zich conformeren aan een bepaalde opvatting van burgerschap van die tijd. Wie moed, kracht, trouw of toewijding toonde, was niet alleen een voorbeeldig kerklid maar ook een goed burger. Deze maatschappelijke opvatting van de belijdenis

verloor in de tweede helft van de negentiende eeuw haar kracht. Een goede levensstijl had volgens predikanten een wereldmijdend karakter in zich. Want de wereld bestond voor hen uit verleiding en lichtzinnigheid. Ze waarschuwden om geen schouwburgen of balzalen te bezoeken. Met name de man zou zich daar snel toe laten verleiden, aldus de pastores. Predikanten schreven dat verleidingen bij de man van buitenaf op hem inwerkten terwijl die bij de vrouw vooral van binnenuit op haar inwerkten. In deze ontwikkeling is een feminisering terug te vinden, daar de nadruk steeds meer werd gelegd op een beleving van religie achter de voordeur. Tegen een maatschappelijke uiting ervan werd gewaarschuwd, uitgezonderd het geven van diaconale hulp in de samenleving. Omgekeerd is het zo dat de waarschuwingen van predikanten lijken te veronderstellen dat veel mannen na hun belijdenis zich ophielden in openbare gelegenheden voor vermaak. Van een feminisering doet het bronnenmateriaal afkomstig van predikanten in ieder geval wel blijken. De waarschuwingen tegen toneelbezoek en dergelijke zijn ook voorbeelden van een democratiseringsproces waarbij predikanten zich afzetten tegen de welgestelde bovenlaag van de samenleving. De toneelzaal en danszaal werden immers het vaakst bezocht door mensen van vermogen. Belijdenisdocumenten van gemeenteleden laten een discrepantie zien met die van predikanten in de nadruk op levensstijl. Gemeenteleden omschreven een goede levensstijl vaak als het onderhouden van kerkelijke rituelen als het avondmaal. Wie de belofte om goed te leven voor God gestand hield, mocht ook op aards geluk rekenen. Het plotseling veranderen van levensstijl met de belijdenis werd in een van de bronnen, het dagboek van Gosewinus de Voogt, als een teken van schijnheiligheid opgevat.

Wat betreft het karakter van religie zijn er vormen van feminisering waar te nemen, al kent de Hervormde Kerk geen religieuze symbolen als de Mariaverering. Aan het begin van de negentiende eeuw stelde predikanten en theologen het verstand voorop in de beleving van religie. In de tweede helft van de eeuw beschouwden ze het hart als kern van de spiritualiteit. Met name moderne predikanten gebruikten deze opvatting. Orthodoxe predikanten deden dat ook, maar zij deden dat al voor de periode waarvoor de feminiseringsthese is opgesteld. Een ander deel van de predikanten greep de belijdenis aan om een goede levenswandel te benadrukken. Predikanten remden aan het begin van de negentiende eeuw emoties tijdens de belijdenisdienst af. Emoties zouden moed en verstandelijk inzicht, die nodig waren om een goed leven na de belijdenis te leven, in de weg staan. In de tweede helft van de eeuw vonden predikanten emoties belangrijk tijdens de dienst. Zo kon de predikant meten of de belijdenis met het hart was gedaan. Na de belijdenis verzwakte het belang van emoties om vroomheid te toetsen. Predikanten bestreden emoties na de belijdenis als een vorm van verleiding. Repressie vonden predikanten belangrijk, al zou die repressie ook een teken kunnen zijn dat men emoties steeds meer betekenis gaf in de negentiende eeuw. Deze manier van omgaan met emoties nuanceert zodoende enigszins de feminiseringsthese.

Opnieuw markeren bronnen van gemeenteleden een beperktere reikwijdte van de feminiseringsthese. Vrijwel in de gehele negentiende eeuw omschreven gemeenteleden de belijdenis als het afleggen van

een belofte om zuiver te gaan leven. Zij sloten daarmee aan bij een gedeelte van de predikanten die ethische consequenties verbond aan de belijdenis. Om die belofte uit te kunnen voeren, grepen veel leden terug naar mannelijke vormen van religie zoals moed en doorzettingsvermogen. Een enkeling, zoals de piëtistische vrouw Johanna L., beleed volgens haar dagboek bij ontrouw aan de belofte aan God huilend haar zonden en beloofde vanaf die tijd goed te leven. Hierin is nauwelijks een lineaire verandering in de negentiende eeuw te bemerken die inherent is aan de feminiseringstheorie. De scheidslijn tussen een mannelijke en vrouwelijke vorm van religieuze beleving van de belijdenis lijkt te liggen in de godsdienstige ligging van gemeenteleden.

In bronnen van predikanten en gemeenteleden is vaak een feminisering van de vroomheid te bespeuren. Wel meenden zowel predikanten als gemeenteleden dat deze gefeminiseerde geloofsbeleving begrensd moest worden. Volgens een predikant konden vrouwen na hun belijdenis in hun verdere leven wel eens tegenslag verwachten. Ze moesten dat niet delen met hun man, want die stond daar niet op te wachten. God was het die vrouwen volledig begreep en aan zijn „Vaderborst” konden ze rusten. Deze vroomheid had iets vrouwelijks, vond men in de negentiende eeuw. Mannen konden niet altijd uit de voeten met deze spiritualiteit van „vrome besjes”, zo blijkt uit een belijdenispublicatie van een predikant. Jongens riepen elkaar wel eens tot de orde als er een was die zich wilde toeleggen op deze vroomheid. „Hoe is ‘t? Zijt gij ook al vroom geworden? Kom! Die belijdenis is nu achter den rug. Laat ons leven en vrolijk zijn. We zijn maar eens jong.” Sommige predikanten koppelden deze vroomheid aan piëtistische vrouwen. Dat was geen aanprijzing. Vaak werden deze vrouwen neergezet als betweterig en bemoeizuchtig. Ook in de literatuur werd deze typering gebruikt. Vroomheid behoorde bij vrouwen gepaard te gaan met nederigheid en bescheidenheid. Deze kenmerken vallen ook op in enkele bronnen van gemeenteleden. Vroomheid uitte men niet door de levensstijl te veranderen, zo vonden sommige dagboek- en briefschrijvers. Vroomheid cirkelde rond het voldoen van de belofte aan God. Daarbij waren zowel mannelijke vormen van vroomheid zoals moed en doorzettingsvermogen, als vrouwelijke vormen van vroomheid als huilen en vertrouwen, sleutels om aan de belofte te voldoen. In dit onderzoek is wat betreft de bronnen van gemeenteleden maar één autobiografisch document van een man over zijn eigen belijdenis opgenomen. Het was zeer waarschijnlijk meer geaccepteerd dat vrouwen schreven over vroomheid dan mannen.

De feminiseringstheorie bewijst haar kracht om het afleggen van belijdenis in de Hervormde Kerk in de negentiende eeuw te onderzoeken. Bronnen van opiniemakers als theologen, predikanten en schrijvers bevestigen veel variabelen van de theorie. Bij de bronnen van kerkleden kan de feminiseringstheorie in een beperktere mate duiding geven. Beide soorten bronnen laten een feminisering van de ambten en de rituelen zien. De feminisering komt minder sterk terug in de opvattingen van gemeenteleden over vroomheid, levensstijl en de aard van religie. Verklaringen voor dit verschil in opvattingen tussen predikanten en gemeenteleden geeft de feminiseringstheorie niet. Mogelijk was een bepaalde mate van

volksvroomheid sterker dan de veranderende inzichten van predikanten. Wellicht ontstond ruis in de overdracht tussen de predikant en de hoorder en tussen de schrijver en de lezer. Het is goed mogelijk dat de opvattingen van predikanten pas met een vertraging van enkele decennia zijn terug te vinden in bronnen van gemeenteleden. Het beperkte aantal bronnen van gemeenteleden werkt niet mee in het geven van een heldere verklaring.

Deze casestudy is een van de eerste onderzoeken voor gebruik van de feminiseringstheorie in de Nederlandse context. Vergelijkend onderzoek met buitenlandse of Nederlandse studies kan meer licht laten schijnen op de unieke positie van Nederland, of in ieder geval het Nederlands protestantisme. Daartoe gaf dit onderzoek een aanzet.

Bijlage

In deze bijlage zijn de onderzochte primaire bronnen in deze scriptie getranscribeerd en chronologisch geordend. Van woorden die cursief gedrukt zijn, is een correcte transcriptie niet met volledige zekerheid vast te stellen. Woorden die moeilijk zijn te ontcijferen, zijn vervangen door [...]. Enkele stukken zijn niet opgenomen in deze bijlage omdat ze niet de kern vormden van dit onderzoek.²⁸⁵

Tresoar, archief Familie Fortuijn, inv.nr. 12, Overdenkingen van Grietje Gerritsdr. n.a.v. door haar te Heeg beluisterde preken van ds. J.G.H. ten Doll, 1819-1820.

Op zondag, de 16 juli 1820

Dit is voor mi een gewigtige dag geweest, een gedinkdag van wegens het doen der belijdenis van onse leer. Die ik met mijn hart wens te omhelsen en waardig te bewandelen. Te gewigtiger wierd deese plegtigheid dewijl men daarijn opentlijk wierd bevestig en op drie vragen die ons wierden gedaan ten aanhoren van de gemeente moeste met een hartelijk ja beantwoorden. Hetwelk den leeraar met een opwekking en ernstige toepassing heeft laten gepaard gaan of daar op liet volgen. Hetwelk ik niet geheel ongevoelig mogt aanhooren. Te meer als ik dagte aan de gewigtigheid van de saak selfs.

En dit laatste maakte de saak het gewigstigste als ik mogt bedinke ik doen mijn belijdenis voor de alweetenden God. Maar om dat te beantwoorden met hart en daaden, daar heb ik niet minder als genade toe noodig. Och, ik moet so seggen: Heere, Gi kentd mi. Uit en van miselven bin ik een ontrouwe, en onbekwaam tot alle goed werk. Och, dat deese gewigtige gedinkdag mogt aan mijn siele geheiligt worden, opdat het mi een onvergeetelijke dag si. Waardoor de Heere verheerlijkt worde.

Onse leraar had bi deese gelegenheid de teks uit Hebreë 12 vers 25: Siet toe dat gi dien die spreekt, niet en verwerpt. Dit was een gepaste preek.

Och, mogten wi altijd rigt [...] dat het God is, die ijn het woordt spreekt, en het aannemen, niet als der menschen woord.

Het gesang bi het aanneemen der ledematen was ook seer gepast. Uit het 99^e gesang, vers 5:6.

Gedenk aan onse nieuwe leeden,
die door het belijden van uw naam,
met ons nu ijn verbinding treden:
o Vaader, heiligt ze ijn uw naam.
Dat niets hun ijver ooit verdoove,
uw liefde en waarheid blief hun bi,
dat hun geloof opricht geloove,
hun keus de keus des harten si.

Bewaar, o God, hun siel en sinnen,
dat, hoe de weerelt vleijen moog',
si booven alles uw beminnen,
in vreesse wand'len voor uw oog.
So richten si getroost hun treden
op Jeesus' spoor, hoe swaar het ook schijn',
so sal op hetgeen si nu beleden
hun wandel het spreekendst amen sijn.

²⁸⁵ Ter wille van de leesbaarheid zijn in deze bronnen enkele zinnen die eindigen met een puntkomma of een liggend streepje, vervangen door een punt. Het vrij willekeurige hoofdlettergebruik in de documenten is enigszins gestandaardiseerd.

De belijdenis des monds moet noodzakelijk gepaard gaan met de belijdenis des harten. Met de mond belijd men de waarheid, en met het hart gelooft men ter saligheid.

Na de middag

De voorbereidingspreek voor het avondmaal. De teks uit Luckas 22 vers 17, alleen deese woorden: doet dat dit mijn gedagtenis.

Och, mogt al ons werk in waarheid sijn en tot Gods eere gerigt. Hier moet ik het nu bi laten.

Op sundag, de 23 juli

Had onsen leeraar de tekst voor de middag uit 1 Corinthe 1 vers 24: Christus, de wijsheid en de kragt Gods.

Door het verband met het voorgaande worden deese woorden klaar.

Na de middag, nabetracting over het gevierde avondmaal

De teks uit Handelingen 2 vers 46 en 47. Hier heeft ons leeraar schoon oover gepredikt.

Ik mag oover het doen mijner belijdenis nogal veel werksaam sijn. En oover mijn kerk en avondmaal gaan. Ik sie het alles in mi selven so gebrekklijk en so melaats, dat ik geduurig al moet sugtende seggen: Heere, doe dog versoening oover alle mijne beste werken.

Hoe noodig dan een borge voor alle onse schuld. Och, dat men sijn siele geene ruste konde laten, voordat men wiste dat Jeesus onse borge was. Want als Jeesus onse borg niet is, waarop souden wi dan hoopen, en waarop anders ons vertrouwen stellen. Dit si so.

Een aardig versje van een vriendinne mi toegesonden op het doen van mijne belijdenis.

Bin ik ijn mijn eersten leevenstijd,
door mijnen doop aan God gewijd.

Nu moet ik amen seggen,
op 't goddelijk getuigenis,
't welk toen aan mi versegelt is.

En mi vriwillig leggen
aan banden die ik eeuwig wens,
om als een godgeheiligt mens,
des Heilands [...] te dragen.

En voor de sonde en weereld doof,
te wandelen door het oprigt geloof,
naar des Heeren welbehagen.

Maar wie noemt Jeesus dus sijn Heer,
ten si de Heilige Geest hem leer,
en hem ten leidsman strekke.

Och, dat die Godt mijn leeraar si,
en dat sijn heemels ijnvlod mi,
tot des Heilands liefde wekke.

Och, mogt ik door dien Geest geleidt,
opregt en met vrimoedigheid,
de taal des harten spreken.

Om van mijn kant het Godsverbond,
dat ik [...] met mijnen mond,
nooit trouweloos te breeken.

Haags Gemeentearchief, archief Familie Bosboom, inv.nr. 3, Een woord aan mijne kinderen Elisabeth Anna – Johannes – en Nicolaas, na de aflegging hunner Godsdienstige Belijdenis den 25^e maart 1834 toegesproken door hunnen vader W.J. Bosboom, 1834.

Een woord aan mijne kinderen Elisabeth Anna – Johannes – en Nicolaas, na de aflegging hunner godsdienstige belijdenis, door hen gedaan bij ds. Lens, den 25. maart 1834, toegesproken door hunnen vader W. J. Bosboom.

De ernstige en gewigtvolle verrigting van dezen dag, de door u geliefde zoonen en dochter plegtig in de tegenwoordigheid van God afgelegde belijdenis van uw geloof, de daarop gevolgde, door uwe leeraar en vriend

u toegesproken raadgevingen en zegenbede; dat alles vertegenwoordigde ik mij. En mijn vaderhart drong mij om mijn dankbare blijdschap in deze voor u niet te verbergen, maar ook [...] nog een woord van vermaning en raad tot u te spreken. Hoe toch zoude een vader zwijgen en zijne vaderlijke zegen terughouden waar het zijne geliefde kinderen geldt. Ik spreek ook uit naam uwer moeder. Welaan hoor mij met aandacht en belangstelling.

Zal het nodig zijn u te zeggen dat gij mij dierbaar waart van het uur uwer geboorte af. Neen, ik rekende het van geene geringe waarde mij door de goddelijke voorzienigheid in het bezit van kinderen gesteld te zien en den eerbiedwaardigen naam van vader te dragen en alzoo opvoeder te worden van kinderen die met mij voor eene eeuwigheid geschapen en verordend zijn. En den heiligen doop mogt ik het zalig voorrecht genieten u aan den drie eenigen God, Vader, Zoon en Geest, op te dragen en u te beschouwen als deelgenoten der zaligmakende genade van Christus. De belofte toen op mij genomen om u bij het opwassen te doen en te helpen onderwijzen. En de leere en vermaningen des Heeren heb ik, hoewel onder vele tekortkomingen, waarvoor ik God om vergeving vrage, volbragt.

Heden oogst gij de vruchten van het door u genoten onderwijs door de aflegging van de belijdenis uws geloofs aan hetzelfde. Hier zie ik dan mijne taak vervuld en dank daarvoor den God mijns levens, die mij tot hiertoe geleid heeft. Van nu aan mijne geliefde dochter en zoons, van nu aan rust er groote verantwoording op u dan tot dusverre van u geëischt werdt... O, dat het diep in uwe zielen inga... Gij staat daar voor uwe eigene rekening, gij hebt de hulpe van God nodig. Waakt en bidt. Houdt gedurig uwe bestemming voor oogen, weet dat gij leeft in eene wereld die in het booze ligt en vertrouw niet teveel op uw hart. Zijt omzigtig, gij vooral, jongelingen in de keuze van uw *verkeer* met jonge menschen. Ontmoet gij in uw volgende leven, de zoodanigen die door hunne gesprekken en daden toonen vervreemd te zijn van God en godsdienst. O, die ongelukkigen, hebt gij eenigen [...] door woord of voorbeeld op hun hart verkregen, zoekt hen op den regten en eenigen weg terug te leiden. Maar zoo gij niet vermogt, keer u in tijds van hen af, opdat zij u niet mede ten verderve slepen. Luister immer naar de waarschuwendende stem die in u oprecht, volg haar raadgevingen, zij is eene stemme Gods in u.

Hij die het willen en het volbrengen werkt zij uw gids op uwen levensweg tot het einde uwer dagen, zoo zult gij vrede hebben voor uwe zielen. De wereld gebruikende als niet misbruikende, acht gij u gelukkig en prijst gij uwen Schepper voor het geschenk uws levens. En dat Hij u eene plaats op deze aarde heeft aangewezen haar beschouwende als de opvoedingsschool eener toekomstige staat, waar toeneming van deugd tot deugd, van kennis tot kennis gevonden wordt. Zoo bereikt gij eenmaal die bestemming tot welker verkrijging het grootste offer gevorderd werd en gebragt is door den Zoon van Gods Welbehagen.

Zoo heb ik dan als Vader u toegesproken, de alwetende Hartenkenner is getuige van de oprechte liefde jegens U, die mij daartoe heeft bewogen. Gij zult dan ook verder mijnen Vaderlijken raad niet versmaden. Zij is te gelijk die van een broeder! Daar wij roemen in één geloof en ééne hope. Uwe ouders, zouden zij uw geluk niet willen? Hun leven is zoo naauw aan het uwe verbonden. En wanneer de ure hunner ontbinding slaat, terwijl zij zelve door de genade Gods wenschen behouden te worden, die zalige heerlijke hope met zich nemen, dat zij ten dage der algemeene opstanding u zullen mogen wederzien, om te zamen geheiligd en gereinigd van alle smet der zonde, als gekoecten door het bloed des kruises Hem den eenigen Middelaar en Hogepriester onzer belijdenis eeuwiglijk te looven en te prijzen.

[handtekening]

Noord-Hollands Archief, archief Familie van Sypesteyn, inv.nr. 722, Geschrift, opgesteld door jkvr.

A.W. van Vredenburg over haar belijdenis, 1842.

Mijne herinneringen over het doen mijner belijdenis
Stadwijk, 19 maart 1842

Ik had de ouderdom van 17 jaren bereikt als mijn ouders het plan gevormd hadden mij mijne belijdenis af te leggen [...]. Ik was onder de goede leiding eener weldoenster genaamd C.H van der Rijk die zich volstrekt geen moeite spaarde om mijn ziel te voeden en mijn hart te stemmen met dat gene dat mij gereed maakte voor de gedachte en de hoop op een eeuwig leven, en mij versterkte in het uitzigt van hemelsche gelukzaligheid. Ik studeerde vlijtig en legde mij meer als ooit toe in de kennis van God, en versterkte mijn ziel meer en meer in het geloof, in Jezus Christus zonder wiens hulp en geest ik niet kan zalig worden.

De vrijdag welke tot dien dag bestemd was, wijde ik geheel aan God. Des ochtends als ik opstond, stormde en regende het verschrikkelijk, maar ik verzaakte des ochtends als ik was opgestaan niet, om God eerst te bidden; en hem te smeeken mij zijnen Geest te schenken en de *noodige* [...] moedigheid in het spreken, van het welk heel veel afhing. Wij gingen dan met ons drieën en de jufvrouw in een klein lief achterkamertje, en begonnen onze devotiën met eenige gebeden welken wij lazen uit *Excercises de piéte* en vervolgens zongen mijne andere compagnes eenige verzen van het 45ste gezang, hetwelk ons zeer opwekte.

Ons hart was die dag zeer bezwaart en er lag nog dat zware pak van onze zonden op hetwelk God ons om Christus wil van ons afnam.

Wij lazen vervolgens een capittel uit den Bijbel en een gezang en daarna lazen wij uit de *kerkklokstoone* van Straus, de inzegening van jonge kinderen en nieuwe ledematen. Wij waren zeer gebranleerd zoo als ligtelijk te begrijpen was, want het was eene lectuur die ons zeer aandeed. Wij gingen eenige oogenblikken wandelen, want God had zoo goed en lief voor ons geweest om zij zon te doen opgaan, en zonderden ons vervolgens voor eenige oogenblikken af om Hem voor zijne bijstand te smeeken, en baden hem vurig zijnen hulp af voor het werk dat wij beginnen zouden. Als de klok zes uren sloeg, kwam het rijtuig voor, en de jufvrouw geleide ons naar de pastorie. Wij beefden; het was minder uit angst dat wij de vragen welken de dominé ons zouden doen, niet zouden kunnen antwoorden, want hiervoor hadden wij ons geprepareerd, maar uit angst van niet na te komen wat wij plegtig voor God beleden. Zij verliet ons dan en voordat de ouderling binnenkwam, sprak de dominé ons heel lief aan en hadden toen vervolgens de ouderling van Voorschoten. Daar zaten wij. Wij begonnen met een gebed, en daarna antwoorde wij beurtelings op de vragen die ons ge[...] werden. Toen wij eens aan de gang waren, vonden wij het heel plaisierig en hadden wel gaarne gehad het nog eenige oogenblikken langer had geduurd. Hij eindigde met een gebed en daarop gaf hij ons hartelijk de hand en bad voor Gods zegen op onze nieuwe loopbaan. Wij verlieten hem om 8 ½ uur en kwamen aan weder op Stadwijk aan waar men God ter eere weder dadelijk voor ons het 49ste gezang zong.

Wij soupeerden nadat onze lieve weldoenster ons al het goede en al het gewigtige onder het oog gebragt had en op ons hart gedrukt, en omhelsde ons toen hartelijk, ons hare zuster in Jezus Christus noemende. Daarop verlieten wij elk den dis en baden en dankten God vurig voor alles waarmede Hij, onze al goede Vader, ons gezegend hadden, en hierop sliepen wij gerust en gelukkig in, met de hoop dat God ons onze zonden om Jezus Christen vergeven had, en wij toen voor eenige oogenblikken zonder zonde geleefd hadden. Wij waren den volgenden ochtend met elkander weder vereenigd en lazen verscheidene dingen ter versterking van ons geloof en werden den volgenden dag daarop bevestigd. Ik had het voorregt mijne lieve mama bij mij te hebben, en zij was alleen ter mijner genoegen uit Den Haag gekomen. Zij was zoo lief, dat goede mensch, en was bijna niet in staat mij met mijn gedane werk te feliciteeren. Zoo had het het goede mensch aangedaan. Wij gingen om twee uren naar de kerk en werden op de aandoenlijkste wijze bevestigd. Dom.[inee] *Sluiter* [waarschijnlijk J.J. Sluiter te Voorschoten] had het met zoo'n hartelijkheid gedaan dat wij er allen zeer door getroffen waren. Hij stelde zijn preek voor uit [witruimte, had waarschijnlijk bijbeltekst moeten staan] met deze woorden: Wat dunkt u van den Christus. Hij riep onze namen allen af en deed toen met ons een vurig en hartelijk gebed en bad ook voor onze lieve beste ouders. Wij verlieten de kerk en gingen weder naar Stadwijk. Mama sprak zoo oprecht hartelijk met mij op weg zijnde en hield mij nog zoo sommige punten op welke ik het zwakste was en het meest struikelde openhartig voor. Zij verliet mij weder dadelijk uit de kerk en had door agitatie en opgewondenheid heel veel hoofdpijn en men kon aan haar zien zij af was. Ik hielp haar in het rijtuig, alsmede Agamie die mede was gekomen om ma gezelschap te houden gedurende de reis die zij af te leggen hadden. Ik had ook heel veel hoofdpijn, want het was toen de eerste keer dat ik haar terug zag sinds een lange tijd, en dan met zulk eene gelegen. Wij bragten die stille heilige week welke daarop volgde onder ons door. Wij lazen 's ochtends, voordat wij aan de lessen begonnen, uit Smith, en zongen een gezang als naar gewoonte. Vrijdagavond gingen wij naar de kerk ter gelegenheid van de voorbereiding voor het avondmaal.

Gemeentearchief Rotterdam, archief Familie De Monchy, inv.nr. 120, Aantekening houdende de belijdenis van Sara Francina Havelaar, 1846.

Ik verbind mij door mijne belijdenis aan Jezus en zijn dienst en beloof dat ik mij niet meer naar de begeerlijkheden der wereld maar volgens Gods wil zal gedragen.

De ondervinding leert ons dat er bij aanvang? Van zijn jeugd af aan verkeerde neiging is van zijne eigene zin te doen hetwelk den mensen vatbaar maakt voor de zonde, de bijbel [...] als oorzaak daarvan kunnen de overtreding onzer eerste ouders. Wanneer ik mijne gedachten en andere vergelijk met de lessen en het voorbeeld van onze Heer, aan ontdek ik dat eene verkeerde neiging mij bestuurt die mij geheel anders doet handelen en met de voorschriften geheel in strijd is dit ver[...] mij met droefheid en zorg, om daar tegen te maken maar geef ik aan die verkeerde neiging toe dan verval ik in verkeerd heden/leven/lieden aan zonde waardoor ik mijne heerlijke bestemming bederf en zeker hier en hiernamaals ongelukkig door worden zal.

De mensche staat in betrekking tot God als een kind tot zijnen Vader. Wanneer in die betrekking verwijdering in kan een kind zich niet gelukkig gevoelen, wanneer wij nu opmerken Gods groote liefde tot ons welke wij dagelijks ondervinden en wat God voor onze herstelling gedaan heeft in de zending van zijn eeniggeboren Zoon dan wordt mij het verlangen vervullen om nabij God te leven. God gaf zijnen Zoon, om ons voor het ongelukkig mensdom te herstellen wat door de zonde bedorven was, dat de Christus aan ook gedaan heeft in zijn

onderwijs over des menschen bestemming en de middelen aangewezen over naartoe te geraken en is ons dit met zijn voorbeeld voorgegaan.

Toen Jezus ten hemel voer had hij tot zijne discipelen gezegd mij is alle magt gegeven in Hemel en op aarde ga dan heen, onderwijst alle volken, dezelve doopende in den naam des Heeren des Zoons en des H. Geestes dit leert ons hoe de Christus tot het hoogen bestuur verkiezen tot heil van het menschdom steeds werkzaam blijft en geeft aan alle ook aan mij door den Doop de verzekering van zijne liefde en zijne hulp Als ik deze dingen besef zoude het onvergeeflijk *ondankbaar* van mij zijn als ik mijzelve aan die Zaligmaker niet toe vertrouwde en niet wenschte met mijne gansche hart voor Hem te leven. Maar voor Hem die voor mij gestorven en opgewekt is. De redenen waarom ik wensch mijne belijdenis af te leggen zijn vooreerst het bevel des Heeren dat wij Hem voor de menschen moeten belijden. Ten andere dat ik dan ook tot zijn gemeente behoer en ten derde dat ik daardoor mijnen doop bevestig die ik als kind ontvangen heb en mij openlijk verbind voor het Oog aan God en Christus de gemeente en hare opziensers mijn leven daar na in te rigten.

Het lidmaatschap der kerk geeft mij den toegang tot het H. Avondmaal waar men onder het gebruik van gebroken brood en ingeschonken wijn gedachtenis viert van Jezus lijden en sterven voor zondaren. Bij het ontvangen van het brood en de wijn krijg ik de verzekering dat Jezus dat alles ook voor mij ondergaan heeft. Dies de zegen daarvan in staat. Hij ook mij van de zonde heeft vrijgekocht ik moet met leedwezen aan mijne zonde denken dankbaar zijn voor mijne verlossing, en mij voornemen den Heer getrouw te blijven.

Na den dag mijner belijdenis kan ik eerst regt gevoelen wat het is aan mijne belijdenis te beantwoorden. En moet mijne dankbaarheid aan God daardoor betoonen dat ik als lidmaat zijner gemeente dien weg tracht te bewandelen dien Jezus ons is voorgegaan. Ik moet de Schriften blijven onderzoeken het voorbeeld van Jezus volgen en de liefde tot God en mijn naasten moet het hoofdvereischte van mijn Christelijk leven wezen.

Om waardig mijner belijdenis te wandelen moet ik getrouw de openbare Godsdienst en dezelfs plegtigheden waarnemen waar Christus het hoofd van is en de leden daarvan zijn die welke zich door eene plegtige belijdenis aan zijne gemeente hebben verbonden en mijn hope is dat God ook mij om Jezus wil zal aannemen. Het doel der kerk is dat Jezus het menschdom hier tot zijne gemeente wil verzamelen [...] door gehoorzaamheid aan God voor den Hemel te *vormen*. Dezelve is in de vele afdeelen verdeeld door de verschillende meeningen der menschen die men niet eens konde worden ik sluit mij aan die kerk vast waarin ik als kind door den doop werd opgenomen. Wanneer ik als lidmaat derzelve zal zijn aangenomen zal het mijne pligt zijn *dezelve* getrouw te zijn en moet zoolang ik op deze aarde ben meede werken daar deel te nemen aan het Bijbel en Zendeling genootschap daar de Heer aan zijne discipelen beval het Evangelium aan de gansche wereld bekend te maken.

Joh. 15:10 of 40.

J. Havelaar.

Archief Koninklijke Bibliotheek, inv.nr. 79 H 49, Religieus dagboek, bijgehouden door een mannelijk persoon van 17 nov. 1854 tot 20 juli 1855 met een slotaantekening van 19 mei 1856.

Zondag 25 maart 1855

Eene heilige dag voor de Christengemeente als een groote schare van nieuwe belijders openlijk tot haar is toegetroeden! Dubbel heilig voor ouderdom en jeugd, voor aanzienlijk en gering, daar de wereld, die zich in de hoogste waarheid wilden vereenigen tot eene belijdenis: Jezus Christus!

Dag van ernstig nadenken voor hen, die eenmaal dezen zijn voorgegaan in dezelfde belijdenis! Dag van diepen ootmoed maar ook van dankbare roem, voor allen!

Gemeentearchief Rotterdam, archief Familie Reuchlin, inv.nr. 94, Correspondentie van M. Reuchlin en A.M. Reuchlin-van Diest [met daarin een brief van Maarten Reuchlin aan zijn zoon Piet, bij zijn belijdenis, 1863].

Aan Piet bij zijne belijdenis, met een Bijbel N.T.

Den 22. maart 1863.

Gij mijn zoon, die geen moederlijke zorg hebt mogen genieten, wiens opleiding tot dit leven en het betere, wat ons aller hoop is, aan mij alleen was toevertrouwd, gij gij ligt mij, dit schroom ik niet u te zeggen, om die reden *naderhand vast* dan uwe Zuster en Broeders, die zich de weldadige moederzorg nog herinneren en daar een deel genoten hebben.

Van die opleiding heb ik mij veel moeijten getroost maar ook genietingen leeren kennen die ik hoog waardeer.

Hier onderstelt ook de dag van heden waarop gij, na belijdenis van 't geloof te hebben afgelegd, aan mijne zijde, uwe eerste nachtdaalsviering hebt mogen verrigten. Dat uur was mij plegtig! Eenmaal hoop ik gij dit beter begrijpen & gevoelen zult.

Maar wat ik *voor* u deed, wat ik *door* u leed, en welke genoegens ik door u ondervond, nog eene pligt begrijp ik heden te moeten vervallen, met u dit blad ter hand te stellen. Lees het dikwerf, maar mogt dat teveel geveert zijn, doet het dan ten minste eenmaal 's jaars, en doet het tot mijn dood. Want dan zult gij mijne zorg derven. Maar dit blad zal u in herinnering brengen, wat gij eigenlijk heden gedaan hebt. Die herinnering zal u altijd kalmte in dagen van troost geven. Moed en troost schenken in dagen van smart & tegenspoed en 't genot in dagen van vreugde & voorspoed verhogen.

Het doen eener geloofsbelijdenis, en nu de gemeenschap der kerk door de avondmaalsviering te deelen, zou zonder eenige betekenis zijn, en geene waarde hebben, zoo men niet doordrongen was van de plichten welke eene rijpe leeftijd van u vorderen zal. Die plichten, mijn lieve Piet, bid ik u, verzuim ze niet. Verzuim ze nooit! Ze zijn weinig in getal en niet moeijelijk te vervullen. Ze brengen het al van 't wel begrepen leven te weeg, en versterken de hoop en het vertrouwen op een nog beter leven na onze dood.

De geloften die gij hebt afgelegd, en aangenomen, zijn de volgende, dat weet gij.

Gij hebt beloofd God lief te hebben in Geest en waarheid boven alles.

Uw medemens hen lief te hebben, zoo als u zelve, met hen te leven in vrede en liefde.

Tegen de zonde te strijden & uw leven daden te zullen rigten naar Gods geboden & naar uw geweten.

Gods Woord te lezen, God te bidden, en de gemeenschap met de kerk niet te veronachtzamen en alle die middelen te baat nemen, welke de voorzienigheid in u gelegd heeft, om u tijdelijk en eeuwig heil te bevorderen.

En eindelijk om u God toe te wijden & Christus, die om de zaligheid te verkrijgen, heeft aangewezen.

Bedenk deze beloften altijd! Waakt op uzelve!

Vermijd alles wat u, in welk opzigt ook, zou kunnen schaden. Het lichaam en de geest hebben alleen behoefte aan 't geen ons geweten [...] pijnlijk aandoet.

Leef daarom in de reinheid des harten, en vergeet nooit dat wij aan God rekenschap van onze daden schuldig zijn.

Van de zorgen welke gij onvermoed komen zult om trouw uwe beloften na te komen, is uw geluk, en het leven en in de eeuwigheid afhankelijk.

Versmaad deze vaderlijke vermaning niet. Naar mate zijne krachten afnemen, nemen de uwe toe. Besteed ze wel, of de zijne vernietigt gij! En dit wilt gij toch niet.

Het nieuwe testament wat ik hierbij voeg, hoop ik gij, als eene gedachtenis aan mij, met dit blad bewaren, en het daarin vervatte betrachten zult. Dit zal na mijn dood het grootste deel uwer erfportie zijn. Het zij en blijve u het beste!

Rotterdam 22 maart 1863

[handtekening]

Het Utrechts Archief, archief Familie Martens van Sevenhoven, inv.nr. 680, Dagboek 1866-1870 [met daarin een brief van zijn grootouders aan Christiaan Carel Hendrik Martens ter gelegenheid van zijn belijdenis in april 1870].

Aangeboden aan onzen waarden kleinzoon Christiaan Karel Hendrik Martens, bij gelegenheid der door hem afgelegde geloofsbelijdenis, met onzen hartelijken wensch: dat deze plechtige omstandigheid zijns levens voor hem al het gewigt moge hebben en meer en meer verkrijgen, welke die zo geheel verdient. En onze vurige bede, dat 's Heeren goedheid hem, met veel andere voorregten, de vereischte kracht moge verleenen, om aan de aflegde belijdenis, aan Godsdienst, deugd en zedelijkheid, aan ijverige plichtsbetrachting, getrouw te blijven. En wanneer die (hetgeen de Heer verhoede) een oogenblik uit het oog moge verloren zijn, weldra terug te keeren tot die gevoelens, welke alleen eene blijvende voldoening voor zichzelf, een aangenamen omgang met [...] ouders en naaste betrekkingen, de achting van weldenkenden, een vergenoegt leven en een gerusten ouderdom, kunnen ten gevolge hebben.

Onze beste zegeningen vergezellen onzen waarden Karel op zijn levensweg.

Utrecht, april 1870

[namen] Van Rappard

Stadsarchief Amsterdam, archief Familie Poggenbeek, inv.nr. 87, Brief van zijn [George Jan Hendrik Poggenbeek] oom Frans H. Poggenbeek en tante Sara E. Muijsken naar aanleiding zijn belijdenis, 1870.

Soest, 30 mei 1870

Beste jongen,

Ga hebt, zoo als wij [...], uwe belijdenis bezegeld door gebruik te maken van de uitdeeling des avondmaals. En de wensch bij uwe ouders en bij diegeene die u liefhebben doen ontstaan, dat het met uwe afgelegde geloof ernst is geweest en dat zo aan blijven zal.

En al zal deze plegtigheid aan bij herhaling u dan niet schenken, wat gij wel zoudet willen, houdt maar moed, het betere legt voor allen in de toekomst. Geen struik wordt opeens een boom.

't Moet ons streven zijn op dien weg voort te gaan en zoo wij het oog op Hooger hulp rigten, zal geene teleurstellingen ons geheel van de weg afbrengen. 't Leven en vooral het leven als christen is eene strijd. Die volhoudt overwint.

Vaarwel, heb je lust, schrijf dan eens aan je liefh. oom en tante.

Het Utrechts Archief, archief Familie Royaards, inv.nr. 42, Brief van een oom aan Willem Herman Johan Royaards van Scherpenzeel met gelukwensen voor zijn aanneming tot lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk, 1876.

Hage, 22 maart 76

Waarde Neef!

Van harte geluk met uwe aanneming tot lidmaat der Hervormde Kerk. Moge de Almagtige zijnen besten zegen op al uw werken als zoodanig schenken en gij tot de ontwikkeling en den bloei der kerk kunnen medewerken. Bij deze gelegenheid hebben tante en ik u een souvenir toegedacht. Door eene vergissing is het aanvankelijk uitgezochte u niet toegezonden. Ik heb daarom u heden iets anders doen toezenden in de hoop het u bevallen zal. We groeten aan al de uwen [...] uw zeer toegenegen oom [naam]

Het Utrechts Archief, archief Familie van Weede, inv.nr. 95-3, Brieven aan Jacob van Weede, ontvangen ter gelegenheid van zijn aanneming tot lidmaat van de Ned. Herv. Kerk, 1889.

[Brief 1, nummering door mij:]

d Hage, 13 April 1889

Waarde Jacob,

Indien ik in Zeist was, dan zou ik zeker *wensen* freule Meta en Jan, zondag de plechtigheid uwer bevestiging in de kerk bij willen wonen om u daarna aan de hand te drukken. Daar ik dit echter niet doen kan, wil ik u met een enkel woordje verzekeren dat ik aan u hoop te denken.

God zelf geve het u in oprechtheid de belofte te kunnen doen die van u gevraagd zal worden. En Hij helpe u te beleven wat gij gereed staat te belijden. Groot is de verantwoordelijkheid die gij op u neemt, maar grooter nog is Gods genade die u getrouw kan maken.

Het is ongetwijfeld een groot voorrecht den Heer te mogen belijden. Het leven is eerst waarlijk rijk in de dienst van hem die onze Koning en Leidsman tegelijk wil zijn. Zeker is het dat nog niemand het zich berouwd heeft dien Koning te zijn [...]. Hij make [...] u getrouw en geve u zijn vrede. Het is de vurige *wensch* en bede op den dag uwer bevestiging. Van uwe liefhebbende [naam, H. van Lynden]

[Brief 2:]

13 en 14 april 1889

„Het gelooven, het is de richting der ziel naar boven, door het aangrijpen en vasthouden van Hem, die van boven nedergedaald is. Een [...], altijd hooger!

En tegelijk dat eenvoudig gelooven is tevens den hoogste daad waartoe een menschenziel in staat is.”

Deze schoone gedachte van *Hoogemeijer* stond in mijn dagboek van heden.

Ik kon niet nalaten om haar voor u over te schrijven met de bede voor u in mijn hart dat dat eenvoudige geloof; het beste dat een mensch bezitten kan, u nooit of nimmer worde ontnomen.

„Zoo ga dan in 't leven, en dien uwen Heer. De wereld moog' vaak beven, gij zelf nimmermeer.”

Uwe u liefh. [naam, M. van Lynden]

Zeist

13 april 89.

[Brief3:]

Den Haag, 12 april 89.

Lieve Jacob!

Wetend dat het nu ernstige en belangrijke dagen voor u zijn en hieromtrent aan u denkend, kan ik niet nalaten u mijne deelneming te betuigen.

Uit eigen herinnering weet ik genoeg hoeveel goede en stichtelijke woorden dan over een mensch komen, meer dan men eigenlijk aankan. Daarenboven staat mij ook zoo levendig voor hoeveel er dan op een menschenhart aandruischt. En terwijl men aan eene zijde vast bevestigd is.

„Zij zal ons nooit berouwen,

de keus van 't steile pad.

Wij kennen den Getrouwe,

die ons heeft liefgehad.”

Bruischt ook onze jeugd en levenslust en het verlangen om het leven dat ons omringe, ten volle te leeren bewaren in ons. Men haspelt dan wel eens om tot eene goed vergelijk te komen. *Altheij* ik heb het wel gedaan en kan daarom diep voor anderen voelen, dieper dan ik in 't gewone leven soms uiten kan. En dan is altijd mijn innig verlangen dat allen die ik liefheb, jaar bij jaar trouwer dan ik zullen vasthouden, niet aan hun eigen belofte, maar aan hun getrouwen Heer. Want dit weet ik en leer ik ieder jaar weer dat niets akeliger, donkerder en vreugdelooser is, dan dagen of tijden waarin door eenige daad of gedachte of wat dan ook de gemeenschap met Hem verstoord is, of het gebed ophoudt. Wil men vreugd en gelach en veelzijdig genot hebben, moet ene mensch in zijn binnenst weten goed met zijn God staan. En worden er daartoe enkele offers gevraagd. De belooning, vooral door innerlijke rede, is zoo onvergelijkelijk groot.

Nu beste Jacob, ik denk veel aan u, want wij kennen elkander niet van gister of eergisteren. Ik hoop dat wij u dezen zomer nog eens bij ons zullen hebben. Gij weet dat Vredehof, waar wij [...] 10 mei heentrekken [...], voor u open staat.

Uw liefh. oude nicht

[naam]

[Brief 4:]

Den Haag, 13 april 1889

Lieve Jaap!

Met innige deelneming denk ik aan u dezer dagen en wensch u daarom ook eenige regelen te schrijven om u te zeggen hoe ik het allerbeste voor u vraag. Gij zult het morgen openlijk uitspreken dat gij den Heer wensch te dienen en Hem trouw belooft. Daarmede neemt gij eene groote verantwoordelijkheid op u. Maar gij zult het ondervinden, indien gij getrouw blijft aan de belofte, die gij morgen gaat afleggen, dat uw leven waarlijk rijk en gelukkig zal zijn, hoedanig Gods leidingen met u ook mogen wezen. Laat die trouwe Vaderhand nooit los; we hebben die steun zoo noodig en daar mogen we ook op rekenen. God genade is oneindig en het is heerlijk om dat te mogen ondervinden.

Gij staat nu aan den ingang van een leven waarin veel liefelijks en veel bekoorlijks uw deel kan zijn. Maar zoo gij dicht bij uwen Heer u wensch te houden, zal daar ook veel strijd zijn, en dan komt het er op aan om in dien strijd overwinnaar te blijven. Onze trouwe God helpe u om getrouw te blijven en Hem nooit te verloochenen. Ik hoop dat „De twaalfjarige Jezus in den tempel” u eene aangename herinnering aan het afleggen uwer belijdenis zal zijn en dat Hij steeds de eerste plaats in uw hart zal houden.

Adieu! Mijn lieve jeugdigen vriend! Geloof mij uwe [...]

J. Mackay

Het Utrechts Archief, archief Familie Ruijs-Barger, inv.nr. 78, Dagboek 1907-1919 van Wilhelmina (Wil) Laura Barger.

[Op 2 oktober, waarschijnlijk 1907, schreef ze onder andere:]

's Avonds voor de spiegel voelde ik mij wel zo. Mooi ben ik niet, en wie mij daarin tegenspreekt, kent me maar oppervlakkig. Maar zoals Nora het alles aan God overgeven, daartoe ben ik nog niet gekomen. En ik hoop niet dat God het van mij vergen zal. Ik ben nog niet sterk in God. En ik wordt aangenomen met Kerstmis. Dan hoor ik tot uw gemeente, God, dan ben ik ook een lam van den kudde. Dan mag ik u nooit meer verloochenen. Ik geloof al te dikwijls [...]. God, ik mag u niet *dwingen*, maar hoe komt dat ik zoo lau ben voor U, voor mijn omgeving, alleen voor hem niet. God, hoe komt het? Maak Gij het *wel*, reformeer mij naar uwen heiligen wil. Help uw arm kind dat niet weet wat voor weg het moet gaan. Help het. Zegen het huisgezin in Dalfsen. Laat [...] voor Gerard en ons gespaard blijven. God, kan een menschebed invloed uitoefenen? Neem toch waar mijn smeeiken [...] u en laat haar gansch genezen en beter worden. En geef mij Herman. Als het uw wil is alleen. Amen.

[Op 26 oktober van dat jaar schreef ze onder andere:]

Gisteren heb ik mijn eerste aanneemcatechisatie gehad. Heerlijk. Ik zeg nooit veel, maar ik voelde het wel. Het belijden in de gemeente om de zonden te verzaken en de heiligmaking na te jagen. De zonde te verzaken dus altijd te bedenken: wat zou Jezus doen. Hij deed geen zonde.

[Om redenen die ze niet wilde opschrijven, valt een gat in haar aantekeningen. Op 13 februari 1908 schreef ze onder andere:]

't Spijt me toch zoo dat ik in de mooiste tijd van mijn leven, de bevestigingstijd, niets heb opgeschreven. Maar toen had ik vrede met mijn hart. Ik hoefde niets uit te strijden en kon alles ook uitspreken.

Bronnen

Primaire literatuur

- [Anonymus], een aantal belijdenisboekjes, onder andere van de hervormde gemeenten Amsterdam en Rotterdam
- [Anonymus], *Een klein geschenk of woorden uit het hart van eenen leeraar aan zijne leerlingen, bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis en aanneming tot leden in de hervormde gemeente, door den ring van Rhenen* (Amsterdam 1838)
- [Anonymus], *Handelingen van de hervormde synode (1816-1900)*
- [E.C. v.d. M.], *Het wetboek van mevrouw étiquette, in 32 artikelen* (7e druk Utrecht 1909, 1e druk 1893)
- [Anonymus], *Sneek in beeld* (1900)
- [B., lid der gemeente], *Het gemoedsbezwaar van ds. Jorissen op nieuw ter behandeling voorgesteld in den Rotterdamschen kerkeraad* (Rotterdam 1867)
- [Cornelia], *Het afleggen der belijdenis, door Comelia* (Breukelen 1901)
- [Ds. Faber], *Pastorale ervaringen* (Maassluis 1924)
- [Een Nederlander], *Willem Baarland, voor jongelingen in het schoonste doch tevens gevaarlijkste tydperk huns levens* (Den Haag 1832; 1^e druk 1829)

- Adriani, B.J., *Wilt gijlieden ook zijne discipelen worden? Eene vraag aan hen die belijdenis des geloofs afleggen* (Amsterdam 1881)
- Amorie van der Hoeven, A. des., *Aan mijne zuster Maria bij hare belijdenis* (Boskoop 1845)
- Assink Calkoen, J.M., *Vergeet het niet! na afgelegde geloofsbelijdenis* (Amsterdam 1899; 1^e druk 1885)
- Baan, J. van der, *Geschiedkundige beschouwing van Zaamslag, van de vroegste tijden tot op heden, zoo in het burgerlijke als voornamelijk in het kerkelijke* (Neuzen 1859)
- Beets, N., *Op den dag der bevestiging, aan jonge lidmaten der gemeenten* (Utrecht 1870)
- Beets, N., *Waakt en bidt, leerrede over Matth. XXVI:41 ter bevestiging van lidmaten, Domkerk 31 maart 1867* (Utrecht 1867)
- Berkum, H. van, *Avondmaalsroeping en avondmaalszegen: een geschenk voor lidmaten der christelijke kerk en voor hen, die het wenschen te worden* (Utrecht 1857)
- Busken Huet, C., *Jozefine* (Haarlem 1898)
- Chantepie de la Saussaye, D., *Toespraak, gehouden in de Groote Kerk der Nederduitsch-Hervormde Gemeente te Rotterdam, Zondag, den 13den Maart 1864, in de voormiddag-dienst bij gelegenheid der inzegening van nieuwe leden* (Rotterdam 1864)
- Cramer, J.A., *Toespraak gehouden bij de bevestiging van lidmaten op zondag 23 maart 1902 in de Groote Kerk te 's-Gravenhage* (Den Haag 1902)
- Detmar, D.A., *Gods vrijmagtige genade aan eenen zondaar verheerlijkt, of echt verhaal van zijne eerste levensjaren, krachtadige verandering in zijne jeugd, verkeer met godvruchtige vrienden, gelovige omhelzing van Jezus, dagelijks leven in hem, en zijne en aller gelovigen verwachting op de eeuwige zaligheid, met een woord van waarschuwing, bemoediging en vertroosting; in eenige brieven aan eenen vriend medegedeeld* (Amsterdam 1835; 1^e druk onbekend)
- Doedes, J.I., *Wat dunkt u van u zelve? Spiegel voor allen die belijdenis des geloofs hebben afgelegd* (Utrecht 1849)
- Doorn, W., *Herinneringswoord aan jeugdige leden der gemeente bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis* (Leiden 1905; 1^e druk 1886)
- Doijer, D., *Uit het dagboek van Derk Doijer, 1827-1896* (Den Haag 1991)
- Eijkman, A.J., *Hebt gij den Christus gevonden? Toespraak over Joh. 1:42b, bij gelegenheid van het afleggen der geloofsbelijdenis door eenige lidmaten der gemeente, gehouden in de Oude Kerk te Amsterdam, op zondag den 5den januari 1902* (Amsterdam 1902)
- Eijmael, K.F.W., *Wenken voor armenbesturen, armenverzorgers en allen, die in de armenverzorging belang stellen* (Zwolle 1849)
- Flier, G.J. van der, *Toespraak gehouden bij gelegenheid der bevestiging van hare majesteit de koningin als lidmaat van de Nederlandsche Hervormde Kerk, den 24sten october 1896* (Den Haag 1896)
- Francken, A., *Leerrede bij de bevestiging van lidmaten der gemeente, ter aanprijzing van getrouwe verbindtenis aan hunnen Heer* (Utrecht 1849)

- Francken Az., W., *Advies in zake eener voorgestelde verandering in de openlijke bevestiging van nieuwe leden, uitgebracht in de kerkeraadsvergadering der Ned. Hervormde Gemeente te Rotterdam, den 16 oktober 1867* (Rotterdam 1867)
- Gaay Fortman, N.A. de, *Een terugblik op de ure der geloofsbelijdenis* (Vlissingen 1883)
- Goudschaal, U.P., *Een woord van waarschuwing tegen het gemengde huwelijk, een geschenk voor hervormde jongelieden, bij het afleggen hunner geloofsbelijdenis* (Groningen 1843)
- Graaf, C.N., *Het uur zijner openbare belijdenis van het Evangelie het onvergetelijkste uur uit het leven van den christen. Leerrede over Joh. 1:40, laatste gedeelte, bij de openlijke bevestiging van ledematen* (Leiden 1843)
- Hamel, A.G. van, *Belijdenis-doen, een schetsje uit de kerkelijke en onkerkelijke wereld* (Arnhem 1883; 1° druk 1873)
- Herderscheë, J., *Voor aanstaande lidmaten, herhalingsboekje* (Tiel 1913; 1° druk 1894)
- Hoedemaker, Ph.J., *De aanneming en bevestiging van Israël bij Sinai, rede ter bevestiging van lidmaten, gehouden in de Zuiderkerk, des voormiddags op zondag 19 december 11., naar aanleiding van Exodus 19:8* (Rotterdam 1875)
- Hofstede de Groot, P., *Hoe vrouwen den Heer moeten dienen, ook buiten haar huis, bijzonder eene aanbeveling van het diakonessenambt en de Sionsvereenigingen, aan jonge zusters der christelijke kerk* (Groningen 1854)
- Holland, J., *Darwinia. Een roman uit een nieuwe wereld* vol. 2 (Deventer 1876)
- Hooijer, C., *Kerkelijke wetten voor de hervormden in het Koninkrijk der Nederlanden* (Zaltbommel 1846)
- Huijdecoper, T.C.R., *Gedachten bij het naderen van den dag der aflegging mijner geloofsbelijdenis* (Utrecht 1875; 1° druk onbekend)
- Hunningher, Chr., *Over den doop en het belijdenis doen van onze kinderen* (Baarn 1910)
- Jorissen, S.G., *Christelijke wenken voor beschaafde vrouwen bij en na het afleggen van hare belijdenis, medegedeeld in een brief aan jonkvrouw Z.* (Utrecht 1848)
- Jorissen Mzn., W.J., *Advies uitgebracht in de vergadering van den bijzonderen kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Rotterdam den 20 november 1867* (Rotterdam 1867)
- Jorissen Mzn., W.J., *Één doop, toespraak tot de gemeente gehouden 30 augustus 1868 in de Zuiderkerk naar aanleiding van het synodaal besluit opzigtelijk de doopsbediening* (Rotterdam 1868)
- Jorissen Mzn., W.J., *Een woord over eene ernstige zaak aan mijne vroegere leerlingen die bij mij belijdenis des geloofs hebben afgelegd* (Rotterdam 1872; 1° druk onbekend)
- Jorissen Mzn., W.J., *Het besluit des kerkeraads in zake de voorgestelde verandering in de bevestiging van lidmaten, mededeeling aan de Hervormde Gemeente van Rotterdam* (Rotterdam 1867)
- Jorissen Mzn., W.J., *Mededeeling aan de Hervormde Gemeente van Rotterdam, betreffende de bevestiging van lidmaten* (Rotterdam 1871)
- Koetsveld, C.E. van, *Fantasie en waarheid* vol. 1 (Schoonhoven 1863)
- Koetsveld, C.E. van & Stapert-Eggen, M., *Schetsen uit de pastorie te Mastland, ernst en luim uit het leven van de Nederlandse dorpsleeraar* (Wageningen 1978; 1° druk 1843, herdruk gebaseerd op de 9° druk uit 1891)
- Koetsveld, C.E. van, *Tot wien Heer, een geschenk aan jeugdige lidmaten* (Schoonhoven 1870)
- Kremer, H.A., *Ter bevestiging van lidmaten en ter voorbereiding voor het heilig avondmaal, naar aanleiding van Joh. 16:13b* (1853) p. 65-80
- Kruseman, W.J.P.R., *Mijn leven* (Dordrecht 1877)
- Leenmans, H.A. jr., *Getrouw tot den dood, leerrede ter bevestiging als lidmaat der Ned. Herv. Kerk, gehouden te Workum, den 3den april 1887* (Workum 1887)
- Lennep, J. van, *De lotgevallen van Klaasje Zevenster* vol. 1 (Den Haag 1866)
- Meerten-Schilperoort, A.B. van, *De beslissende ure, toespraken aan eenige jeugdige vrouwelijke lidmaten bij het afleggen harer belijdenis en hare eerste toenadering tot het avondmaal* (1858; 1° druk 1840)
- Meerten, A.B. van, *Toespraak aan eenige jeugdige vrouwelijke lidmaten; bij het afleggen harer belijdenis en hare eerste toenadering tot het avondmaal, opgedragen en toegewijd aan Hare Koninklijke Hoogheid, Mevrouw Wilhelmina Maria Sophia Louisa, prinses der Nederlanden, ten dage van hoogstderzelver inwijding in de Christelijke Hervormde Kerk, in april 1840* (Schoonhoven 1840)
- Meerten-Schilperoort, A.B. van, *Godsdienstige voorlezingen voor jonge lieden ter voorbereiding tot het afleggen hunner christelijke geloofsbelijdenis* (Amsterdam 1830)
- Meulenbelt, H.H., *Kerkelijke opstellen* (Nijmegen 1905)
- Meulenbelt, H.H., *Onze catechese* (Nijmegen 1901)
- Meulenbelt, H.H., *Van belijdenisdoen en van belijdenisvragen* (Nijmegen 1904)
- Molster, J.A.D., *Nagelatene leerredenen* (Utrecht 1850) p. 303-324

- Moorrees, B., *Bekeering en eerste levensjaren van wijlen den weleerw. zeer geleerden heer B. Moorrees, in leven bedienaar des goddelijken woords, door zijn eerwaarde zelve beschreven* (Leiden 1890; 1^e druk 1862)
- Niemeijer, M., *Na veertig jaren, toespraak, gehouden den 28 October 1900, ter gelegenheid van de herdenking zijner veertigjarige ambtsbediening* (Sneek 1900)
- Niemeijer, M., *Weest getrouw aan het hoogste, afscheidswoord 30 juni 1907 te Sneek* (Sneek 1907)
- Nijhoff, J.L., *Herinnering onzer christelijke hervormde belijdenis en blijdschap over die onzer kinderen, naar aanleiding van 2 Joh. vs. 4* (Arnhem 1825)
- Noort, J.J. van, *Begraaf uwe belijdenis niet* (Amsterdam 1903)
- Oosterzee, J.J. van, *Gespaard, maar bewaard, leerrede over Johannes XVII:15* (Rotterdam 1860)
- Pape, C.W. & Janssen, J.D., *Het leven en werken van J.D. Janssen ('s-Hertogenbosch 1855)*
- Prins, A., *De goede belijdenis, geschenk voor lidmaten der Nederlandsche Hervormde Kerk na het afleggen hunner geloofsblijdenis* (Rotterdam 1906)
- Radijs, A., *Leerrede over 's Heilands bede: Heilige Vader! bewaar ze in uwen naam! uitgesproken bij de plegtige bevestiging van lidmaten* (Doesborgh 1839)
- Senden, G.H. van, *De plegtige bevestiging van leerlingen tot ledematen der Hervormde Gemeente te Zwolle, op Paschen 1836, naar Rom. V: 3, 4* (Den Haag 1836)
- Steringa Kuijper, G.D., *Het gewigtigste levensuur, raadgevingen en lessen aan jonge meisjes, bij het doen harer belijdenis* (Gouda 1850)
- Tex, C.A. den, Hall, J. van, *Regtsgeleerd Bijblad, behoorende tot de Nederlandsche jaarboeken voor regtsgeleerdheid en wetgeving, vol. 7* (Amsterdam 1845)
- Tinholt, L., *De lidmaten questie in de hervormde gemeente te Sneek, verzameling van officiële stukken* (Sneek 1870)
- Toorenenbergen, J.J. van, *Twaalf kerkredenen, uitgesproken te Rotterdam 1869-1879* (Culemborg 1881) p. 75-94
- Veen, P. van, *Gods vrijmachtige genade verheerlijkt aan eenen zondaar, of de uitnemende kracht van Christus' ontdekkende, overtuigende en trekkende liefde, door de alvermogene kracht des H. Geestes. Eenvoudig verhaal van de krachtadige bekeering tot God, voorgesteld in dertien avond-gesprekken* (Leiden 1900; 1^e druk 1863)
- Veer, H. de, *Frans Holster* vol. 3 (Rotterdam 1871)
- Veltman, J.G., *Leerrede over de verbindtenis aan God ter plegtige bevestiging der lidmaten in de christelijke gemeente op den 30 maart 1825 te Dordrecht* (Dordrecht 1825)
- Verhoeff, J.G., *Een woord tot allen, die in de Nederl. Herv. Kerk belijdenis des geloofs hebben afgelegd* (Nijkerk 1899, 1^e druk 1878)
- Verweij, B., *Evangeliesch avondmaals boekje voor protestantsche christenen* (1825; 1^e druk 1823)
- Vreede, G.W. de & Vreede, A.C. de, *Levensschets van G.W. Vreede* (Leiden 1883)
- Wolters, W.P., *Twaalf preken* (Harlingen 1862) p. 1-24

Archiefbronnen

- *Stadsarchief Amsterdam*, archief Familie Poggenbeek, inv.nr. 87, Brief van zijn [George Jan Hendrik Poggenbeek] oom Frans H. Poggenbeek en tante Sara E. Muijsken naar aanleiding zijn belijdenis, 1870
- *Drents Archief*, archief Nederlands Hervormde Gemeente Emmen, inv.nr. 85, Brief van W.C. Lodder te Emmen, waarin hij een klacht indient tegen H. Hendriks te Emmen wegens het doen van belijdenis op valse gronden, 1890
- *Haags Gemeentearchief*, archief Familie Bosboom, inv.nr. 3, Een woord aan mijne kinderen Elisabeth Anna – Johannes – en Nicolaas, na de aflegging hunner Godsdienstige Belijdenis den 25^e maart 1834 toegesproken door hunnen vader W.J. Bosboom, 1834
- *Archief Koninklijke Bibliotheek*, inv.nr. 79 H 49, Religieus dagboek, bijgehouden door een mannelijk persoon van 17 nov. 1854 tot 20 juli 1855 met een slotaantekening van 19 mei 1856
- *Tresoar*, archief Familie Fortuijn, inv.nr. 12, Overdenkingen van Grietje Gerritsdr. n.a.v. door haar te Heeg beluisterde preken van ds. J.G.H. ten Doll, 1819-1820
- *Tresoar*, archief Familie Van Heloma, inv.nr. 84 en 85 Gedicht ter herinnering aan de geloofsblijdenis, 1889 respectievelijk 1891
- *Noord-Hollands Archief*, archief Familie van Sypesteyn, inv.nr. 722, Geschrift, opgesteld door jkvr. A.W. van Vredenburg over haar belijdenis, 1842
- *Het Utrechts Archief*, archief Familie de Beaufort, inv.nr. 1361, Geloofsblijdenis van Antoinette van Westrelen, z.j.

- *Het Utrechts Archief*, archief Familie de Beaufort, inv.nr. 643, Belijdenis, waarschijnlijk van Arnoud Jan de Beaufort, concept z.j.
- *Het Utrechts Archief*, archief Familie Martens van Sevenhoven, inv.nr. 680, Dagboek 1866-1870 [met daarin een brief van zijn grootouders aan Christiaan Carel Hendrik Martens ter gelegenheid van zijn belijdenis in april 1870]
- *Het Utrechts Archief*, archief Familie Royaards, inv.nr. 42, Brief van een oom aan Willem Herman Johan Royaards van Scherpenzeel met gelukwensen voor zijn aanneming tot lidmaat van de Nederlands Hervormde Kerk, 1876
- *Het Utrechts Archief*, archief Familie Ruijs-Barger, inv.nr. 78, Dagboek 1907-1919 van Wilhelmina (Wil) Laura Barger
- *Het Utrechts Archief*, archief Familie van Weede, inv.nr. 95-3, Brieven aan Jacob van Weede, ontvangen ter gelegenheid van zijn aanneming tot lidmaat van de Ned. Herv. Kerk, 1889
- *Gemeentearchief Rotterdam*, archief Familie De Monchy, inv.nr. 120, Aantekening houdende de belijdenis van Sara Francina Havelaar, 1846
- *Gemeentearchief Rotterdam*, archief Familie Reuchlin, inv.nr. 94, Correspondentie van M. Reuchlin en A.M. Reuchlin-van Diest [met daarin een brief van Maarten Reuchlin aan zijn zoon Piet, bij zijn belijdenis, 1863]

Secundaire literatuur

- Anbeek, T., *Geschiedenis van de literatuur in Nederland 1885-1985* (Amsterdam 1999)
- Bos, D.J., *In dienst van het koninkrijk, beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999)
- Buerman, T. & Osselaer, T. van, 'De feminisering van religie, past de internationale these binnen de Belgische context?' in: M. Demoor, L. Vandenbussche & G. Vandermassen (eds), *Verlagen van het Centrum voor Genderstudies – Ugent* vol. 16 (Gent 2007) p. 5-26
- Corrigan, J., *Business of the heart, religion and emotion in the nineteenth century* (Berkeley 2002)
- Corrigan, J. (ed), *The Oxford handbook of religion and emotion* (New York 2008)
- Cossee, E.H., *Willem Muurling, 1805-1882, een Groninger wordt modern, rede uitgesproken bij het afscheid als bijzonder hoogleraar in de geschiedenis en beginselen van het unitarisme aan de faculteit godgeleerdheid en godsdienstwetenschap van de Rijksuniversiteit Groningen op vrijdag 2 oktober 2009* (Groningen 2009)
- Deursen, A.Th. van & Schans, A.A. van der, *De geest is meer dan het lichaam, opstellen over geschiedenis en cultuur* (Amsterdam 2010)
- Dooper, W.M. (ed), *Sneek in de 20ste eeuw* (Sneek 2006)
- Eijnatten, J. van & Lieburg, F.A. van, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2006)
- Ford, C.C., *Divided houses, religion and gender in modern France* (Ithaca 2005)
- Hoekstra, H., *Het hart van de natie, morele verontwaardiging en politieke verandering in Nederland 1870-1919* (Amsterdam 2005)
- Huisman, M., *Publieke levens, autobiografieën op de Nederlandse boekenmarkt 1850-1918* (Zutphen 2008)
- Huisman, M., "'Schrijf, want deze woorden zijn getrouw en waarachtig'", in: *De negentiende eeuw* vol. 34 iss. 2 (2010) p. 140-154
- Korteweg, A. & Idema, W., *Vinger Gods, wat zijt gij groot, een bloemlezing uit het werk van de dominee-dichters Nicolaas Beets, J.P. Hasebroek, Bernard ter Haar, J.J.L. ten Kate [en] Eliza Laurillard* (Wageningen 1978)
- Kuiper, D.Th., *Predikant in Nederland (1800 tot heden), Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800* vol. 5 (Kampen 1997)
- Kruithof, B., *Zonde en deugd in domineesland, Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990)
- Lieburg, F.A. van, *Levens van vromen, gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw* (Kampen 1991)
- Maarseveen, J.G.S.J. van & Doorn, P.K. van (eds), *Nederland een eeuw geleden geteld, een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001)
- Merish, L., *Sentimental materialism, gender, commodity culture, and nineteenth-century American literature* (Durham 2000)
- Noordam, D.J., *Leven in Maasland, een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1987)

- Osselaer, T. van & Buerman, T., 'Feminisation thesis: a survey of international historiography and a probing of Belgian grounds', in: *Revue d'Histoire Ecclésiastique* vol. 103 iss. 2 (2008) p. 1-31
- Quay, P.P. de, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand, prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij in Nederland aan het einde der 18e eeuw* (Den Haag 2000)
- Riis, O., Woodhead, L., *A sociology of religious emotion* (Oxford 2010)
- Slis, P.L., *L.W.E. Rauwenhoff, 1828-1889, apologeet van het modernisme* (Kampen 2003)
- Stark, C., *Proeven van een preek, een praktisch-theologisch onderzoek naar de preek als Woord van God* (Zoetermeer 2005)
- Stokvis, P., *Het intieme burgerleven, huishouden, huwelijk en gezin in de lange 19de eeuw* (Amsterdam 2005)
- Sulman, A., *Geloven aan de zoom van de Veluwe, een onderzoek naar de geschiedenis van de kerkelijke liggingen op de Noordwest-Veluwe in de negentiende eeuw* (Kampen 2004)
- Tilburg, M.W.A. van, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam 1998)
- Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap, persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002)
- Verhage, J.H., *Hervormde gemeente & gemeentepolitiek, aspecten van confessionele verzuiling in Sneek 1865-1890* (Amsterdam 1990)
- Vree, J., *De Groninger godgeleerden, de oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)* (Kampen 1984)

